PREFACE

'भवतु वेदविदां परिवर्धनम्'—विद्योदयः ।

'May prosperity attend the students of the Vedas'.

According to our old tradition, the Sāmaveda comprised formerly no less than a thousand schools or branches (śākhās) giving rise to various recensions of the text. Of all these recensions, mainly three are now-a-days extant: (1) the Kauthuma, current in Bengal and Guzerat; (2) the Jaiminīya, in the Carnatic; and (3) the Rāṇāyanīya, in Mahārāṣṭra, the land of the Mahrattas. It should be borne in mind that the Kauthuma, although recognised as a separate recension, is a sub-division of the Rāṇāyanīya school and is consequently allied to the latter (see *Caraṇavyūha*). Details about the recensions of the text of the Sāmaveda will be dealt in our Introduction later on.

As early as 1842, Prof. Wilson published a translation of the Sāmaveda by Dr. Stevenson, based on the text of the Rāṇāyanīya recension. This was followed, in 1848, by an excellent edition of the text of the Sāmaveda of the same recension, with a translation in verse and short explanatory notes by Prof. Benfey of Göttingen, the renowned German scholar. Next in 1874-78, Pandit Satyavrata Sāmaśramin, the celebrated Vedic scholar of Bengal, brought out an edition of the Sāmaveda-saṃhitā, in the *Bibliotheca Indica* series, under the auspices of the Asiatic Society of Bengal. This edition, now out of print, is complete in itself, containing as it does, over and above the original text, the commentary of Sāyaṇācārya, the Gānas or manuals of chantings, short elucidating notes and other illustrative matters. After Pt. Satyavrata, the text and the commentary he adopted in his edition, have been copied *verbatim* by subsequent editors.

A correct and methodical edition of the Sāmaveda with proper references, on each page, to the stanzas occurring, in serial order, according to the arrangement of *Prapāṭhaka, Daśati,* or of *Adhyāya, Khaṇḍa* etc., has long been a desideratum.

Our endeavour, therefore, in the present edition of the Sāmaveda, is to present to our readers a perfectly correct text and commentary with proper references to the Mantras in every page. With this object in view, we have carefully compared the text and commentary here published with those of the corresponding Ṛgvedic verses. As regards the stanzas not found in the Ṛgveda (75 in number), which belong exclusively to the Sāmaveda, we have consulted the MSS. available in the Library of the Asiatic Society of Bengal and also of the Government Sanskrit College, Calcutta.

For an easy and clear comprehension of the text, we have incorporated in this edition the following items :—

(i) A *pada-pāṭha* after Maharṣi Gārgya, a manuscript of which is found in the Library of the Asiatic Society of Bengal. The manuscript being not at all authentic and reliable we could not give the accent-marks according to it. Nevertheless, the pada-pāṭha, we have published here, will help the readers in getting the distinct idea of words separated from each other, free from Sandhi or Samāsa.

(ii) *Bhāṣyasāra* or a synopsis of Sāyaṇa's commentary in easy simple Sanskrit of our own for the clear understanding of the text. Here, occasionally, the views of other commentators, e. g., the author of *Vivaraṇam,* Guṇaviṣṇu etc., are briefly set forth for comparative study. In some places where we have differed from Sāyaṇa, we have given our own interpretations supported by *Nighaṇṭu, Nirukta* and other ancient commentaries.

(iii) A literal translation in English, principally based on Sāyaṇa's interpretation.

(iv) Elaborate, critical and exegetical notes in English, with reference to Grammar, Nirukta (Etymology) and Mythology, on every important word in each verse. In this portion, we have referred each stanza of the Sāmaveda to the Maṇḍala, Sūkta of the Ṛgveda in which it occurs, except those which are particularly Sāmavedic.

All these have been done for creating interest in the Vedic study among the scholars of the day all over the world.

In the Introduction that will follow, we shall deal with the antiquity of this Veda and the priority of its text to that of the Ṛgveda by comparing the texts of both the Vedas, hints of which have been given in our notes.

We ought to admit, *in fine*, that inspite of all our best endeavours some inaccuracies have crept in owing to the defective types. For example, 'स्तोतॄणाम्' has been printed as 'स्तोतणाम्'; 'सुष्टु' has its ु, left out; similar is the case with ृ, े, ै, and upper portions of ि, ी, ो, ौ; thus 'सोम' appears as 'साम'; 'वेग' as 'वग'; 'लोक' as 'लाक' and the like.

At the end, I express my indebtedness to Pandit Narendra Chandra Vedāntatīrtha, M. A., Assistant Secretary of the Calcutta Sanskrit Series, for his careful and critical reading of the proofs, but for which many misprints would have escaped my notice.

My gratitude should naturally go to my ever-esteemed friend and patron Mr. Sachchidananda Bhattacharya, the soul of the Series and my loving friend Dr. Amareswar Thakur, M. A., Ph. D., Vedantashastri, the General Editor, who were kind enough to entrust this great work to me. The task, inspite of its onerous nature, has given me real pleasure and happiness amidst innumerable personal worries and troubles, during the last three years. Now it is for the readers to judge whether I have done justice to my task.

CALCUTTA:
13B, Deodar Street, Ballygunge
The 15th June, 1935

BHAVAVIBHUTI BHATTACHARYA

ABBREVIATIONS

(I)

AA.—Aaitareya-Āraṇyaka.

A.B. (Br.)—Aaitareya-Brāhmaṇa.

Adh. Br.—Adhvaryu-Brāhmaṇa.

Ār.S.—Āraṇya-saṃhitā (forming the sixth Adhyāya of the Sāmaveda).

AV.—Atharvaveda.

Benf.—Prof. Theodor Benfey of Gottingen (the renowned German scholar who first brought out an edition of the text of the Sāmaveda in 1848 A.D.).

Bib. Ind. / Biblio. Ind. } Bibliotheca Indica.

Bṛh. D.—Bṛhat-Devatā.

Ch. M. Bh.—Chāndogya-Mantra-Bhāṣya.

Grfth.—Mr. Griffith, the translator of the Vedas.

Guṇ.—Guṇaviṣṇu, the author of the Chāndogya-Mantra-Bhāṣya.

L.S.—Prof. Laksman Sarup, of the Punjab University, the editor of the Nighaṇṭu and Nirukta (with a very useful Index) and the translator of the same, (the Punjab University Publication).

Ludg.—Prof. Ludwig, the renowned German Vedic scholar.

Mcdnll.—Prof. A. A. Macdonell.

Mbh.—The Mahābharatam.

M.M.; M. Müller—Prof. Max Müller.

M.S.—Maitrāyaṇī-saṃhitā.

M. W.; or Mon. Wilms.—Monier Williams, the compiler of the Sanskrit English Dictionary.

Ngh.—Nighaṇṭu.

Nir.—Nirukta.

Pāṇ.—Pāṇini.

ṚV.—The Ṛgveda, Ṛgvedic.

Ś.B. (Br.)—Śatapatha-Brāhmaṇa.

Sāy.—Sāyaṇācārya, the celebrated author of the commentaries on the Vedas.

Steven.—Dr. Stevenson.

SV.—The Sāmaveda, Sāmavedic.

TĀ.—Taittirīya-Āraṇyaka.

TB. (Br.)—Taittirīya-Brāhmaṇa.

TS.—Taittirīya-saṃhitā.

Ved. Myth.—Vedic Mythology.

Viv.—Vivaraṇam, an authentic commentary on the Sāmaveda, mentioned by Pt. Satyavrata Samaśramin in his notes.

VS.—Vājasaneyī-saṃhitā.

Wils.—Prof. H. H. Wilson, the translator of the Ṛgveda.

abl.—ablative.
acc. to—according to.
accus.—accusative.
act.—active voice.
addl.—additional.
adj.—adjective.
adv.—adverb, adverbial.
aff.—affix.
anom.—anomalous,—ly.
aor.—aorist (*luṅ*).
aug.—augment.
aux.—auxiliary.
Ā.—Ātmanepadī.
case term.—case termination.
caus.—causative.
cd. (comp. compd)—compound.
cl.—class of conjugation.
class.—classical.
com. (comm.)—commentary.
com. dg.—comparative degree.
corres.—corresponding.
dat.—dative.
dervd. (drvd.)—derived.
des.—desiderative.
dr.—derivation.
du.—dual.
dv. cd.—dvandva compound.
etym.—etymology, etymological,—ly.
fem.—feminine.
fr.—from.
fut.—future.
gen.—genitive.
Gk.—Greek.
gram.—grammar, grammatical,—ly.
imp.—imperative.
impf. (imperf.)—imperfect (*laṅ*).
ind.—indicative mood.
indec.—indeclinable.
inf.—infinitive.
instru.—instrumental.
Lat.—Latin.
loc.—locative.
masc.—masculine.
mg —meaning.
MSS.—manuscripts.
neg.—negative.
nom.—nominative.
ordi.—ordinary,—ily.
orig.—original,—ly.
P. (p)—parasmaipadī.
pass.—passive voice.
perf.—perfect. (*lit*).
pers.—person.
pfx. (prfx.)—prefix.
pl.—plural.
pot.—potential mood.
p. pt.—past participle.
pr. (pres.) pt.—present participle.
prep.—preposition.
prob.—probable,—ly.
pron.—pronoun.
resp.—respective,—ly.
rdg.—reading.
rt.—root.
Sans. (Skt.)—Sanskrit.
sfx.—suffix.
sg.—singular.
spv. dg.—superlative degree.
subj.—subjunctive.
syn.—synonym.

term.—termination.

u.—ubhayapadī.

uṇ.—uṇādi.

vb.—verb, verbal.

Ved. subj.—Vedic subjunctive (*leṭ*).

West. scho.—Western scholars.

I. pl. 2. sg. 3. pl. etc.—the numerical figure indicates person. (1st. person, 2nd. person, 3rd. person) ; pl.—plural ; sg.—singular.

1. Ā. ; 2. p. ; 3. u.—the numerical figure indicates class of conjugation to which the root belongs.

I. 1.—I. 585 ; II. 1.—II. 1225. etc., the number (in Roman character I. II). indicates the first and second part or book of the Sāmaveda ; the following no. is the serial number of each verse occurring in these two books.

(III)

अ०—अव्ययम् ।

अ० ख० ऋ० (पत्रशिरसि)—अध्याय-खण्ड-ऋक् (संख्या तत्र तत्र लभ्या) ।

अथर्व०—अथर्ववेदः ।

आ० ब्रा०—आर्षेयब्राह्मणम् ।

उ०—उणादिवृत्तिः ।

उ० आर्चि०—उत्तरार्चिकम् ।

ऋ० भा०—ऋग्वेदस्य सायणभाष्यम् ।

ऋ० सं०—ऋग्वेदसंहिता ।

ऐ० ब्रा०—ऐतरेयब्राह्मणम् ।

गुण०—गुणविष्णुः ।

छा० म० भा०—छान्दोग्यमन्त्रभाष्यम् ।

ता० म० ब्रा० (ता० ब्रा०)—ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् ।

तै० सं०—तैत्तिरीयसंहिता ।

नि०—निरुक्तम् ।

निघ०—निघण्टुः ।

पा०—पाणिनिः ।

पि० छ० सू०—पिङ्गलछन्दःसूत्रम् ।

प्र० अ० द० ऋ० (पत्राणां शिरसि)—प्रपाठक-अर्ध-दशति-ऋक् (संख्या तत्र तत्र लभ्या) ।

म० सू० ऋ०—मण्डलम्, सूक्तम्, ऋक् ।

यजुः०—यजुर्वेदः ।

वा०—वार्त्तिकम् ।

सा०—सायणाचार्यः ।

सा०-भा०—सायणभाष्यम् ।

सामवेदसंहिता

छन्द-आर्चिकस्य आग्नेयं पर्व

हरिः ओम् ।

प्रथमं पर्व । प्रथमोऽध्यायः । प्रथमः प्रपाठकः । प्रथमार्द्धम् ।

प्रथमा दशतिः ।

बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः । द्वे सामनी (क) । गायत्रीच्छन्दः (ख) । अग्निर्देवता । अग्न्याधाने विनियोगः (ग) ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।
१ २ ३२ ३ १ २
नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १ ॥

अग्ने । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हव्यऽदातये । नि । होता । सत्सि । बर्हिषि ॥ १ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, त्वं वीतये—हविषां भक्षणाय, हव्यदातये—देवेभ्यो हविःप्रदानाय हविषां शोधनाय वा (गुण०), गृणानः—अस्माभिः स्तूयमानः सन्, यद्वा शब्दं कुर्वन् (गुण०) आ याहि अत्र यज्ञे आगच्छ—सन्निहितो भव । आगत्य च

(क) 'गौतमस्य पर्कांवभितः काश्यपस्य बर्हिष्यम्' ।—आ० ब्रा० २ ख० अस्य साम्नः गौतम ऋषिः पर्क इत्यभिधानम्, एवं काश्यप ऋषिः बर्हिष्य' नाम ।

(ख) 'गायत्र्या वसवः'—पि०-छ०-सू० ३, २ वसवोऽष्टाक्षराणि,—'अष्टाक्षरा वै गायत्री' श०ब्रा०
A verse in Gāyatrī metre consists of three Pādas, each having eight syllables.

(ग) 'तैरायति—अग्न आयाहि वीतये' इति ता० म० ब्रा० ११, २, १-२ ।

होता—देवानाम् आह्वाता होमनिष्पादको वा सन् त्वं बर्हिषि—आस्तीर्णकुशे निषत्सि—निषीद, उपविश ॥ १ ॥

Come forth, O Agni, lauded with sacred hymns, to eat (oblations offered to thee). Sit on the Kuśa grass (spread for you),—as 'Hotā' (invoker of the gods or the principal priest),—in order to present offerings to the gods.—1.

सायण-भाष्यम् । हे 'अग्ने' अङ्गनादिगुणविशिष्ट ! त्वम् 'आयाहि' अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ । किमर्थम् ? 'वीतये' हविषां चरुपुरोडाशादीनां भक्षणाय । कीदृशः सन् ? 'गृणानः' अस्माभिः स्तूयमानः । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । पुनश्च किमर्थम् ? 'हव्यदातये' देवेभ्यो हविःप्रदानाय । आगत्य च 'होता' देवानामाह्वाता सन् 'बर्हिषि' आस्तीर्णे दर्भे 'निषत्सि' निषीद । सदेश्छान्दसः शपो लुक् ॥ १ ॥

१ । ऋ० स० ६ म० १६सू १० ऋ० ।

वीतये—भक्षणाय, 'to feast'—Grfth. dr. fr. rt.वी (गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु 2.p.—अत्र खादनम् अर्थः, to eat)—with affix क्ति, मन्त्रे वृषे···पा० ३,३,९६ ।

गृणानः—स्तूयमानः, 'praised with Song'—Grfth. 'गृणातिरर्चतिकर्मा (to adore, to praise) नि० ३, १९, १. Active in form, Passive in sense—by व्यत्यय or Vedic deviation from ordinary Gram. laws. Guṇ. (the author of Ch.M.bh.) has explained it in the Active sense, namely '*making sound*' (शब्दं कुर्वन्),—Agni, when a-blaze, produces a sound which is compared to the bellow of a bull. cf. SV. 1. 71.

हव्यदातये---'हव्यानि हवींषि देवेभ्यो दातुम्' ऋ० भा०—Sāy. 'दाति'—is dervd. from rt. दा *to give*—with क्ति, 'दाति दाशति···दश दानकर्माणः, the ten roots—दाति etc. have the meaning '*to give*' Ngh. 3.20. Guṇ. has derived it from the rt. दैप् (शोधने, to purify. 1.p.)—for his meaning, see भाष्यसार above.

होता—देवानाम् आह्वाता—invoker of the gods—ऋ० भा०—Sāy. (1) fr. ह्वे *to call* 1.u. *vide* notes on होतारम् SV. **1. 3.** (2) It is also dervd. fr. हु (to sacrifice. 3.p.) acc. to और्णवाभ—an old author of Nirukta—'जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः Nir. 7.15—the presenter—the ministering priest who offers the oblation.

नि, (अ०, Indec.)—is to be connected with सत्सि. Guṇ., however, has taken it with होता (निहोता) to mean निरवशेषहोता,—the perfect performer of sacrifice. In the Vedas, the prefix need not stand immediately before the verb, as in Class. Sans. It is often widely separated from the verb. One or more words often intervene—*Vide* rules concerning उपसर्गs (prefixes) in the Vedic lit. Pāṇ 1. 4. 81—82. also see Whitney's Sans. Gram. Para 1081 and the following.

सत्सि—rt. षद (*to sit.* 1.p.) लेट् (subj.)—सिप्, 'बहुलं छन्दसि' पा० २, ४, ७३. इति शपो लुक् or लोट् (imp.) 2.sg. ; with the prefix नि—the form is निषत्सि.

बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः। सामगानस्य विश्वमना ऋषिः, 'सौपर्ण' च नाम (क)। वर्द्धमाना गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। स्वर्गलोक-समष्टिकामाय विनियोगः (ख)।

१ २ ३ २ ३ २३ १ २ ३ २
त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
देवेभिर्मानुषे जने ॥ २ ॥

त्वम्। अग्ने। यज्ञानाम्। होता। विश्वेषाम्। हितः। देवेभिः। मानुषे। जने ॥ २ ॥

भाष्यसारः। हे अग्ने, विश्वेषां—सर्वेषां यज्ञानाम्, होता—होमनिष्पादकः, यद्वा यज्ञानां यष्टव्यानां सर्वेषां देवानां होता—आह्वाता सन् त्वं मानुषे जने यजमाने देवेभिः—ऋत्विग्भिः, हितः स्थापितः असि ॥ २ ॥

O Agni, thou hast been appointed by the gods (or the priests), the 'Principal Priest' (the prime performer of sacrifices,—or the invoker of gods)—at all sacrifices among men, the descendants of Manu.—2.

सा०-भा०। हे 'अग्ने' त्वं 'विश्वेषां यज्ञानाम्' अग्निष्टोमाऽत्यग्निष्टोमादीनां सम्बन्धी 'होता' होमनिष्पादनशीलः। जुहोतेस्ताच्छीलिकस्तृन्। यद्वा 'यज्ञानां' यष्टव्यानां 'विश्वेषां' देवानां 'होता' आह्वाता। एवंभूतस्त्वं 'मानुषे' मनोरपत्यभूते यजमानलक्षणे 'देवेभिः' देवैः। छान्दसो भिस ऐसभावः। देवनशीलैर्ऋत्विग्भिः 'हितः' निहितः गार्हपत्यादिरूपेण संस्थापितो भवसि। यद्वा—देवै रेवेन्द्रादिभिरुक्तलक्षणः सन् यज्ञानां निष्पादनाय यजमाने नियुक्तोऽसि ॥ २ ॥

२। ऋ० स० ६म० १६सू० १ऋ०।

• Sāyaṇa's additional notes in his Com. on the ṚV. stanza—'विश्वेषां यज्ञानां'—सर्वेषां सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानां यज्ञानां—होता—होमनिष्पादकः, यद्वा यज्ञानां सम्बन्धी देवानामाह्वाता। 'देवेभिर्हितः'—देवैः होतृत्वेन निहितोऽसि (ऋ० भा०)। 'Thou hast been ordained Hotar by Gods'—Grfth.

होता—*Vide* notes on SV. I. I.

देवेभिः—Instr. pl. affix भिस् is not changed to ऐस्,—as is generally the case with stems ending in अ, by बहुलं छन्दसि Pāṇ vii. 1. 10. देव—dr. fr. rt. दिव् *to shine*, or fr. दा *to give*,—gods are called devas—as they are shining or glowing in form

(क) 'सौपर्णञ्च—षा० ब्रा०।
(ख) 'सौपर्णं भवति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै' इति ता० म० ब्रा० १४ ३, २।

and give rewards to the devoted worshippers. Sāyaṇa means 'priests' by this word. It is the priests who give or offer oblations to gods ; therefore, they are called devas. 'देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा'—Deva (god) is so called from making gifts, or from being brilliant, from being radiant, or because his sphere is heaven—(L.S.)—Nir. 7.15. Or the priests were conceived to be shining ones, because of the sanctified lives they led and consequently of their healthy radiant bodies—emitting a particular glow or a hallow of lustre, as it were. cf. विवस्वभिः (fr. वस् *to shine.*)—ऋत्विग्भिः SV. I. 19.

काण्वो मेधातिथिऋ र्षिः । सामगानस्य बृहन्नाम भरद्वाज ऋषिश्च (क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । 'बृहत्'—स्वर्गकामाय सन्धिं कुर्यात्—ता० म० ब्रा० ९,१, ३० इति विनियोगः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वऽवेदसम् । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुम् ॥ ३ ॥

भाष्यसारः । दूतं—देवानामिति शेषः । होतारं—देवानाम् आह्वातारम् , विश्ववेदसं—सर्वज्ञम् , सर्वधनं वा, अस्य—प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य—सुक्रतुं शोभनसम्पादकम् , अग्निं वृणीमहे—सम्भजामहे ॥ ३ ॥

We adore Agni—the agent (of the gods)—the Principal Priest (or the invoker of the gods)—omniscient (or owner of all riches),—the efficient accomplisher of this sacrificial ceremony.—3.

सा०-भा० । 'दूतम्' देवानां दौत्ये विनियुक्तम् 'अग्निं' देवम् 'वृणीमहे' स्तुतिभिर्हविर्भिः सम्भजामहे । अस्य च दूतत्वं तैत्तिरीयके समाम्नातम्—"अग्निर्वै देवानां दूत आसीदुशना काव्योऽसुराणाम्" (तै० सं २, ५, ८, ५) इति । कथंभूतम् ? 'होतारं' साधु देवानामाह्वातारम् । ह्वयतेः साधुकारिणि तृन्, 'बहुलं छन्दसि' (पा० ६, १, ३४) इति सम्प्रसारणम् । 'विश्ववेदसं' विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः, तम्—वेत्तेरसुन् । यद्वा, वेद इति धननाम, विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य तम्—बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् (पा० ६, २, १०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । 'अस्य' प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य 'सुक्रतुं' निष्पादकत्वेन

(क) 'ऋषिर्वा भरद्वाजम्'—पा० ब्रा० ।

शोभनकर्माणम्, अथवा क्रतुरिति प्रज्ञानाम—शोभनप्रज्ञं वा। तं त्वां वृणीमहे इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३ ॥

३। ऋ० सं० १म० १२सू० १ऋ०।

'दूतम्'—'अग्निर्दूतस्तमित्यस्य व्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते'—ऋ० भा०—Sāy. For reference in the T.S.—see com. above. Ś.Br. also has the passage—'अग्निर्वै देवानां दूत आस,'—१, ४, १, ३४-३५। 'The messenger of the celestials'—Wils.

'दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा', *Dūta* is dervd. fr. rt. *jū* to be quick, or fr. *dru* to run, or from the causal of rt. *vṛ* to keep back. (L.S.) Nir. 5.1.

वृणीमहे—संभजामः—(ऋ० भा०), or संभजामहे (सा० above). Sāyaṇa means 'We adore', dr. from rt. वृङ् (*to select, to adore.* 9Ā.) Pres. (लट्) I.pl. 'we choose'—Grfth.

होतारम्—'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च, ताच्छील्यादिषु तृन्, बहुलं छन्दसीति सम्प्रसारणे (See above Sāy.'s Com.) परपूर्वत्वे गुणः—Sāy.'s addl. notes on the corres. ṚV. stanza. *Vide* SV. I. 1-2.

विश्ववेदसम्—विश्वं सर्वं वेत्तीति 'विदिभुजिभ्यां विश्वे' (उ० ४।२३४) इति वेत्तेरसिप्रत्ययः, he who knows all, i.e. omniscient. Or विश्वं वेदः—धनं यस्य—possessor of all wealth. 'वेदस्-शब्दः मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्यकेषु धननामसु पठितः'—ऋ० भा० 'वेद इति धननाम'-नि० ३, ६, ६, निघ० २, १०, ४. Agni is very often called—owner of riches, cf. रत्नधातमम् ṚV. i.1.1. All riches are at Agni's disposal. 'He is the most bountiful rewarder of the pious worshippers'—Grfth.

सुक्रतुं—perfect perfomer of sacrificial rites—M. N. Dutt.—skilled performer of this holy rite—Grfth.—The protector of this rite—Wils.—dr.—कृञः कतुः Uṇ. 1. 78.—(1) क्रतु means sacrifice. 'क्रतुरिति कर्मनाम,' Ngh. 2.1 ; Nir. 3.1. (2) It also means wisdom—'क्रतुरिति प्रज्ञा-नाम, Ngh. 3.9. Agni is frequently called —wise, omniscient जातवेदाः, विश्ववेदाः etc. The word क्रतु is the same as the Greek '*Kratos*' and like that means strength (Nir. 2.28) as well of the body as of the mind or of both—Peterson.

भरद्वाज ऋषिः। त्रीणि सामानि, श्रुतर्वा चर्षिः (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। कृष्ण (°विन्नादि)-.मासाय अग्निस्तुतौ विनियोगः (ख)।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया।
१ २ ३ १ २ २ र
समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ४ ॥

(क) 'श्रौतर्षाणि त्रीणि'—आ० ब्रा०। श्रौतर्षं नाम, ऋषिस्तदनुगतः कल्पः—S.V. Sāmaśramin's Ed. SV. *Biblio. Indica.*

(ख) 'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् त्वं सोमासि सत्पतिरिति वार्त्रघ्नावेव कुर्याद् यं क एव हन्ति यं यज्ञ उपनमति'।—ऐ०, ब्रा० १,१,४, इति।

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया । समिद्धः । शुक्रः । आहुतः ॥ ४ ॥

भाष्यसारः । द्रविणस्युः—स्तोतॄणां द्रविणं धनमिच्छन्, समिद्धः—समिदादिभिः सम्यक् दीपितः, शुक्रः—दीप्यमानः, समुज्ज्वलः, आहुतः—हविर्भिरभिहुतः, अग्निः, विपन्यया स्तुत्या स्तूयमानः सन् वृत्राणि—आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि, रोगादीनि तमांसि वा जङ्घनत्—भृशं हन्तु, नाशयतु ॥ ४ ॥

May Agni, kindled with fuel, bright, fed with oblation, praised with song—desiring wealth (for the sacrificers or in the form of oblation for himself)—slay the *Vṛtras* (the obstructing evils).—4.

सा०-भा० । 'द्रविणस्युः' द्रविणं धनं स्तोतॄणामिच्छन्—छन्दसि परेच्छायां क्यच । प्रातिपदिकेभ्य इच्छायां क्यचि सुगागमः । यद्वा—हविर्लक्षणं धनं तदात्मन इच्छन्नग्निः 'विपन्यया'—पनतिः स्तुत्यर्थः—अस्माभिः क्रियमाणया स्तुत्या स्तूयमानः सन् 'वृत्राणि' बलेन जगतामावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि, तमांसि वा 'जङ्घनत्' भृशं हन्तु । हन्तेर्यङ्लुगन्ताल्लिङर्थे लेट् (पा० ३,४,७) । कीदृशोऽग्निः ? 'समिद्धः' समिदादिभिर्हविर्भिः सम्यग् दीपितः । अत एव 'शुक्रः' दीप्यमानः । 'आहुतः' हविर्भिराहुतः ॥ ४ ॥

४ । ऋ० स० ६म० १६सू० ३४ऋ० ; यजुः ३३,९ ।

वृत्राणि—वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा । यदवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्—Vṛtra is drvd. fr. rt. *vṛ- to cover*, or fr. *vṛ -to roll*, fr. *vṛdh- to grow* (L. S) *Nir.* 2.17. वृत्रम् is that which obstructs ; here, in plural it means the Rākṣasas, demons, the enemies, the oppressors or obstructors. Specially the demons of drought—the hostile powers of the atmosphere, who obstruct the flow of rain. वृत्राणि may also mean maladies, diseases, mental agonies or all such obstructing evils. cf. 'तेन वृत्राणि जिघ्नते' Ṛ.V. VIII. 29. 4. The pl. form is rarely found.

जङ्घनत्—dr. हन्तेर्यङ्लुक् लेट् (subj). 3. sg. Pāṇ. III. 4. 7. भृशं हन्तु—सा०, Smite the Vṛtras dead—Grfth ; destroy all adversaries—Wils.

द्रविणस्युः—For dr. and mg. see Sāyaṇa's Com. above.—'desirous of affluence—' Wils. 'दुरस्युर्द्रविणस्युः' (पा० ७,४,३६) इति क्यचि निपात्यते—anomalously formed with क्यच् द्रविणम् fr. rt. द्रु (गतौ, *to run*. 1.p.) with इनन्, 'द्रुदक्षि०' उ० २।५० । धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति । बलं वा द्रविणं यदनेनाभिद्रवन्ति—*Draviṇam* means wealth because people run to-wards it, or strength (so called) because people run by means of it (L. S.) Nir. 8. 101.

विपन्यया—स्तुत्या, praised with song—Sāy. 'through love of song'—Grfth. 'propitiated by praise'—Wils. fr. rt. पन् (स्तुतौ, to *praise*. I.Ā.)

समिद्धः—सम्यक् दीप्तः—सा० भा०, अथ भाष्ये···'समिदादिभिः...सम्यक् दीपितः—विजन्मस (caus' दीप्-धातोः रूपमिदम्।

शुक्रम्—शुक्लवर्णः सा० भा०, bright—Grfth. Fr. rt. शुच् (पूतीभावे, to *be clear* with Uṇ. affix रन्, च is changed to क anomalously.

आहुतः—हविर्भिरभिहुतः—सा० भा०, 'served with oblation'—Grfth.

उशना ऋषिः। चत्वारि सामानि, उशना ऋषिश्च (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। आहितस्याग्नेरातिथ्यस्तुतौ विनियोगः (ख)।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे मित्रमिव प्रियम्।
२ ३ १ २ ३ १ २ २२
अग्ने रथं न वेद्यम्॥ ५॥

प्रेष्ठम्। वः। अतिथिम्। स्तुषे। मित्रम्। इव। प्रियम्। अग्ने। रथम्। न। वेद्यम्॥ ५॥

भाष्यसारः। हे अग्ने, प्रेष्ठम्—प्रियतमम्, अतिथिम्—अतिथिवत् पूज्यं, यद्वा सततं देवेभ्यो हविः प्रदातुं गच्छन्तम्, मित्रमिव—सखायमिव, प्रियं—हितकरम्, रथं न—रथमिव वेद्यं धनलाभकारणम्, वः—त्वां, स्तुषे—स्तौमि॥ ५॥

O Agni, I (Uśanā) praise thee—who art most dear and respectable like a guest, (or go-est frequently to the gods to convey to them offerings)—who art like a beloved friend ; thou bringest wealth like a chariot.—5.

सा०-भा०। हे 'अग्ने' 'वः' त्वां पूजार्थे बहुवचनम्। 'स्तुषे' स्तौमि, अहमुशना इति शेषः। कीदृशम्? 'प्रेष्ठं' स्तोतॄणामस्माकं धनदानेन प्रियतमम्। 'अतिथिं' सर्वैरतिथिवत् पूज्यम्। यद्वा अत सातत्यगमने, ऋतन्यञ्जीत्यादिना अतेरिथिन्—सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम्। 'मित्रमिव' सखायमिव 'प्रियं' स्तोतुः प्रीणनकरम्। 'रथं न' रथमिव 'वेद्यं' वेद्यो धनं धनहितं लाभहेतुम्,—यथा रथी रथेन धनं लभते, तद्वत् स्तोतारोऽनेन धनं लभन्ते, तादृशं धनलाभकारणम् अग्निम्॥ ५॥

५। ऋ० स० ८म० ८४सू० १ऋ०। Ṛ̣V. reads अग्निम् (accus.) instead of अग्ने (voc.) in the SV. text.

(क) 'सर्वाणि वौशनानि'—आ० ब्रा०। उशना ऋषिः, औशनं नाम SV. *Biblio. Indica.*

(ख) 'प्रेष्ठं वो अतिथिमित्यातिथ्यस्यैव तद्रूपं क्रियते'—ता० म० ब्रा० १४,१२,१, विशेषस्तु तत्रैव भाष्ये द्रष्टव्यः।

प्रेष्ठम्—प्रिय—इष्ठन्। Agni is regarded as the dearest god, as he gives wealth to the devoted sacrificer. *Vide.* notes on विश्ववेदसम् SV. **1. 3.**

वः—युष्मान्—त्वां। Sg. in sense, pl. in form,—by व्यत्यय or Vedic anomaly. "Your (gen. pl.)—of the sacrificers,—connected with अतिथिम् i.e. I laud the most beloved guest of you—the sacrificers—Grfth.—Grfth has apparently followed the Ṛgvedic text of the mantra where, as shown above, 'अग्निम् (accus.) is read instead of 'अग्ने' (voc.).

अतिथिम्—for different mgs. see Sāyaṇa above, in the latter sense it is derived from rt. अत् (सातत्यगमने, *to go frequently*) with affix इथिन् Uṇ. 4. 2.—mg. is—frequently going to the gods to convey to them their shares of the oblations offered by the sacrificers. The West. scholars,—often fond of literal sense,—mean simply 'guest,' but it is not explained why Agni is so called.

स्तुषे—I laud, I praise, स्तौमि। rt. स्तु (to praise), लेट् I. sg. लेटि सिप् Pāṇ. iii. 1. 34. Or, लट् **2.** sg. form for **1.** sg. Such uses are frequent in the Vedas by the dictum 'तिङां तिङो भवन्ति'।

रथं न—like a chariot, यथा रथेन धनं लभते, just as wealth is earned by chariot —Sāy. 'The chariot enriches its owner by winning races'—Grfth.

न = इव, like. 'नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम् उभयमन्वध्यायम्'—the word न has the sense of negation in classical, and both (i.e. the sense of negation and comparison) in Vedic. Sans. Nir. 1. 4.

'In the Vedas, the negative particle न has often to be translated by *as.* We have an idiom in the making here. To say that A is not B—may in certain connections have no other force than to suggest that the two are so like each other that it requires to be said of them that one is not the other (St. Petersburg Dictionary,—*Sub voce*)'—Peterson.

वेद्यम्—वेदः धनं तस्य हितं—हितार्थे यत्—conducive to or productive of wealth. "वेदः (वेदम्) धनं Ngh. 2. 10. cf. आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदः" ṚV. iii. 53, 14.

आङ्गिरसः छदीतिः पुरुमीळो वा ऋषिः उभौ वा। द्वे सामनी सांवर्गवार्त्रघ्ने इन्द्रश्चर्षिः (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। वार्त्रघ्नसामत्वात् ४र्थमन्त्र—(१,४)—वत् विनियोगः।

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः।
३ २ ३ १ २ २र
उत द्विषो मर्त्यस्य॥ ६॥

(क) इन्द्रस्य सांवर्गवार्त्रघ्ने द्वे—षा० ब्रा०। प्रथमसामगानस्य साकमश्व ऋषिः—सांवर्गं नाम, द्वितीयस्य—स एव ऋषिर्वार्त्रघ्नम् नाम—SV. Biblio. Indica.

त्वम् । नः । अग्ने । महःऽभिः । पाहि । विश्वस्याः । अरातेः । उत । द्विषः । मर्त्यस्य ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने त्वं महोभिः पूजाभिस्तुष्टः सन् महद्भिर्धनैर्युक्तो वा विश्वस्याः सर्वविधात् अरातेः अदातुः सकाशात् अदानाद्वा नः अस्मान् पाहि—रक्ष, उत—अपि च, द्विषः द्वेष्टुर्मर्त्यस्य—मर्त्यात् सकाशात् पाहि ॥ ६ ॥

O Agni, (pleased) with adorations (or endowed with great wealth),—guard us from all non-givers (i. e. misers)—or illiberality or absence of gift, also from the malicious mortal.—6.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' त्वं 'नः' अस्मान् 'महोभिः' पूजाभिः महद्भिर्धनैर्वा 'पाहि' रक्ष । कस्याः पाहि ? 'विश्वस्याः' बहुविधात् 'अरातेः' अदातुः सकाशात् अदानाद्वा पाहि । त्वमेव महद्धनं दत्त्वा अदातुरदानाद्वा सकाशाद्रक्षेत्यर्थः । यद्वा महोभिः युक्तस्त्वमिति योज्यम् । 'उत' अपि च । 'द्विषः' द्वेष्टुः 'मर्त्यस्य' मर्त्यात् सकाशात् पाहि अस्मभ्यं बलं दत्त्वेति भावः । अथवा मर्त्यस्य द्विषो द्वेषाद्रक्षेति सम्बन्धः । अरातेरित्यस्य अदानादिति पक्षे तत्रापि मर्त्यस्यादानादिति सम्बन्धनीयम् ॥ ६ ॥

६ । ऋ० स० ८म० ७१सू० १ऋ० ।

महोभिः—महस् Instr.—(1) propitiated with adorations ; (2) possessed of great riches, as thou art ; (3) by the gift of riches—Sāy. 'With great might'—Grfth. fr. मह् (पूजायां, *to worship* 1.p. & 10.u.) with असुन् (सर्व्वधातुभ्य० uṇ. 4. 189).

अरातेः—(abl. sg)—नास्ति रातिर्दानं यस्य (बहुव्री०)—अदाता तस्मात्, (2) न रातिर्दानम्—अदानं (नञ्तत्) तस्मात्, dr. rt रा (दाने, *to give* 2.p.) with aff. क्तिन् ।

द्विषः—(1) द्वेषात् from malice—Sāy, 'from hate'—Grfth. (2)—द्वेष्टुः adj. qualifying मर्त्यस्य—from malicious man i. e. enemy.

विश्वस्याः अरातेः…मर्त्यस्य—Prof. Wilson translates—'protect us of all mean and mortal enemies.'

मर्त्यस्य—'मर्त्य इति मनुष्यनाम'—Ngh. 2. 3.—'of mortal man'—Grfth. मर्त्यस्य is to be connected with द्विषः in the following ways (1) मर्त्यस्य द्विषः—मनुष्यस्य द्वेषात्—from the malice or hate of man ; (2) द्विषो मर्त्यस्य—द्वेष्टुर्मर्त्यात्—from the malicious man i.e. from enemy, in this case—the 6th case in मर्त्यस्य is in the place of 5th case by व्यत्यय or Vedic anomaly. dr. rt मृङ् *(to die)* with aff. यक्—anomalously formed by 'अघ्न्यादयश्च' uṇ. 4. 112.

बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः। सौमित्रेयं साम, आकमश्वसर्षिः (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। सायंसवने अन्वाह्वाने विनियोगः (ख)।

२ ३ १ ३२ ३ १ २ ३१ २ ३ १ २
एह्यूषु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः।
३ १ २ ३ १ २
एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥ ७ ॥

आ। इहि। उ। सु। ब्रवाणि। ते। अग्ने। इत्था। इतराः। गिरः। एभिः। वर्धासे। इन्दुभिः ॥ ७ ॥

भाष्यसारः। हे अग्ने, एहि आगच्छ, ते तुभ्यं गिरः स्तोत्राणि इत्था अनेन प्रकारेण सु सुष्ठु ब्रवाणि कथयानि, तानि स्तोत्राणि शृणु। 'उ'—इत्येताः इतराः अपराः असुरकृताश्च स्तुतीः शृणु। अपि च अत्र आगत्य—एभिरिन्दुभिः सोमैः वर्धासि—वर्द्धस्व ॥ ७ ॥

O Agni, come forth, may I thus address well—praises to thee. (Listen to these and) other songs—(sung by the Asuras). Mayst thou wax with these somas (i. e. libations of the Soma juice).—7.

सा०-भा०। हे 'अग्ने' 'एहि' आगच्छ 'ते' तुभ्यं त्वदर्थं 'गिरः' स्तुतीः 'इत्था' इत्थमनेन प्रकारेण 'सु' सुष्ठु 'ब्रवाणि' इत्याशास्यते। ताः स्तुतीः शृणु इत्यर्थः। 'उ' इत्येताः 'इतराः' असुरैः कृताः स्तुतीः शृणु इति शेषः। तथा च ब्राह्मणम्—"अग्नि-रित्थेतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः" (ऐ० ब्रा० ३।५।५) इति। अपि च, आगतस्त्वम् 'एभिः' एतैः 'इन्दुभिः' सोमैः 'वर्धासे' वर्द्धस्व ॥ ७ ॥

७। ऋ० सं० ६म० १६सू० १६ऋ०। उ० आर्चि०—१, १, २१, १।

'ऊ' इत्येतत् पूरकम्—सा० भा०; the vowel is long in the Saṁhitā-text by 'निपातस्य च' Pāṇ. vi. 2.136.

Sāy.'s addl. notes in support of his explanation—'इतराः असुरैः कृताः स्तुतीः' (songs sung by the Asuras)—'तथा च ब्राह्मणम्—'अग्न इत्थेतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः—ऐ० ब्रा० ३. ४८ इति।

इतराः—अपराः असुरैः कृताः स्तुतीः—the other songs—namely those made by the Asuras (demons)—Sāy. 'Others—different i.e. more excellent'—Grfth.

(क) 'आकमश्वस्य सौमःश्रेपे सामनी द्वे—आ० ब्रा०। अश्वयोर्वंतस ऋषिः, सौमःश्रेयम् नाम SV. *Bib. Ind.*

(ख) 'एह्यू षु ब्रवाणि ते'—इतीडिवत्यो भवन्ति तृतीयस्यात्र उपह्वाय सन्तत्यै—सा० श्र० ब्रा०—११. ११. १.

'*Itthetarā girah* :—*itthā*, *anena prakārena*,—thus, in this manner: *itarā*—other—may mean also, according to Sāyaṇa,—offered by others, i. e. by the Asuras—(असुरै: कृता:) : in his commentary on the Aitareya Brāhmaṇa, where the verse is cited, 3.49. he understands it differently,—or other than those offered to the gods, or adverse to the gods, propitiatory of the Asuras' ('असुरेभ्य: हिता: देवभागादितरस्य देवविरोधिन इत्यर्थ:') ।—Prof. Wils.

गिर:—गीरिति वाङ्नाम i. e. a synonym of वाक् (word) Ngh. 1.11. Nir. 2.23.1.

'गिरा स्तुत्या'—with praise. Nir. 6.24.

इन्दुभि:—'इन्दुरिति यज्ञनाम'—sacrifice. Ngh. 5.4 ; Nir. 3. 19. इन्दुरिन्धेरुनत्तेर्वा' *Indu* is derived from rt. *indh* (to kindle) or from *ud* (to moisten)—Nir. 10. 41. 2. here in plural it means 'with Somas' (सोमै:)—Sāy.—Nir. 6. 24. 'with Soma drops' —Grfth. cf. 'आ त्वा विशन्त्विन्दव:—let the Somas flow into thee—ṚV. 1. 15. 1, vii. 92. 22 ; SV. 1. 197 ; 2. 1010 ; VS. 8. 42.

इन्दु—is a name of the moon ; owing to the delighting nature of the 'Soma,' it is often identified with the moon. Sāy. explains (in connection with the verse ṚV. vii. 54. 2) 'हे इन्दो—सोमवदाह्लादक'—source of delight like the moon. In the Atharva-Veda,—Soma, several times, means the moon, and in the Brāhmaṇas, this identification has become a common place.

vide ṚV. viii. 48. 2,4,8,12,15 ; for pl. form *see* ṚV. iv. 50.10.

काण्वो वत्स ऋषि: । काण्वं साम(क) । गायत्रीच्छन्द: । अग्निर्देवता । दुरितनाश-काम-यज्ञस्य प्रतिहार्यां विनियोग:(ख) ।

१ २ ३ १ ३र ३ १ २ ३ १ २
आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् ।
२ ३ १ २ ३ २
अग्ने त्वां कामये गिरा ॥ ८ ॥

आ । ते । वत्स: । मन: । यमत् । परमात् । चित् । सधऽस्थात् । अग्ने । त्वाम् । कामये । गिरा ॥ ८ ॥

भाष्यसार: । वत्स:—काण्वगोत्रीय वत्सनामक ऋषि:, ते तव मन: चित्तं परमात् उत्कृष्टात् चित्—अपि सधस्थात्—देवानां सहनिवासस्थानात् द्युलोकात् गिरा स्तुत्या आयमत् आयमयति । हे अग्ने, त्वां कामये प्राप्तुमिच्छामि ॥ ८ ॥

(क) 'वत्सस्य काण्वस्य'—भा० भा० ।

(ख) 'आचारविधनं काण्वं प्रतिहाकामाय'—सा० मं० ब्रा० ८, २, १, इति ।

Vatsa attracts, by the praise, thy mind from thy high supreme abode (i. e. heaven). O Agni, I desire thee with prayer.—8.

सा०-भा०। 'वत्सः' एतन्नामा ऋषिः 'ते' तव 'मनः' 'परमाच्चित्' उत्कृष्टादपि 'सधस्थात्' सहस्थानात् द्युलोकात् 'आ यमत्' आ यमयति। केन साधनेन? 'गिरा' स्तुत्या। शिष्टं प्रत्यक्षकृतम्। हे 'अग्ने' 'त्वां कामये' त्वदीयं मनो मय्येव नियच्छामीति प्रार्थये॥ ८॥

८। ऋ० सं० ८म० ११सू० ७ ऋ०। उ० आर्चि० ४, २, १२, १।

ṚV. reads 'वाज्-कामया' the comp. word—as an epithet referring to गिरा।

वत्सः—Mahīdhara interprets *Vatsa* by Yajamāna—the sacrificer dear to Agni, as a calf or child,—Yajur-Veda. 12. 115.

मनः—mind. ṚV. x. 90,15 ;—129. 4.—135. 3. G*k. menos.*

यमत्—to be construed with the prefix आ,—आयमत्, लङ् (impf) 3 sg.—*Vide* the rules concerning Vedic prefixes Pān. 1. 4. 81—82. see our notes on नि-वक्षि. SV. I. I. impf. is used for pres. by छन्दसि लुङ्लङ्-लिटः Pāṇ. iii. 4. 6. aug-अ is not placed before the verb in लङ् by 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' Pān. vi. 4. 75. यमत्—may be better taken in लेट् (Subj.) form to mean—'let Vatsa attract…thy mind.

सधस्थात्—'सधस्थं सहस्थाने'—Nir. 3, 15, 1, देवानां सहनिवासस्थानं—द्युलोकः तस्मात्—from heaven, the common abode of the gods. For सधस्थ in the sense of a dwelling place—cf. को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ'—(addressed to Aświns) —'O Aświns, who puts you to bed in a dwelling place…ṚV. x. 40. 2.

dr. सह—rt. स्था—aff. क। सह is changed to सध by 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' Pāṇ. vi. 3.96.

त्वां कामये—'I yearn for thee with song'—Grfth. गिरा—गिरति इति गीः। गॄ—निगरणे, *to utter*, or *to sing*,—क्विप्। Pāṇ. vii. 1. 100, for reference in Nirukta *vide* SV. 1. 7.

भरद्वाज ऋषिः। आर्षेयं साम, अग्निमर्षि(क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। यज्ञे अन्योरग्नि-निर्मन्थने विनियोगः। एष लैङ्गिकः(ख)।

१ २ ३ १ २ ३ १ ३२ ३ १ २
त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत।
३ १ ३२ ३ १ २
मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः॥ ९॥

(क) 'अग्नेरार्षम्'—भा० प्रा०। सामगानस्य बाभ्रवः सुमित्र ऋषिः—SV. *Bib. Ind.*

(ख) लैङ्गिकः मन्त्रार्थस्य प्रकाशः।

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमन्थत । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ ९ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, अथर्वा एतन्नामक ऋषिः, त्वां मूर्ध्नः मूर्धवद्धारकात्, विश्वस्य—सर्वस्य जगतो वाघतः वाहकात् सर्वाधारभूतात् पुष्कराद् अधि—पुष्करे—पुष्करपर्णे—तद्वत् नीले नभसि इत्यर्थः,—निरमन्थत—अरणीद्वयघर्षणात् अजनयत्—अहमपि ऋत्विक् तथैव यज्ञार्थम् अरण्योः सकाशात् त्वां निर्मन्थयामि ॥ ९ ॥

O Agni, Atharvā generated thee, by rubbing, from the lotus leaf (the sky)—the head, the supporter of all the universe.—9.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' 'अथर्वा' एतत्संज्ञ ऋषिः 'त्वां' 'पुष्करादधि' पुष्करे पुष्करपर्णे 'निरमन्थत' अरण्योः सकाशादजनयत् । कीदृशात् पुष्करात् ? 'मूर्ध्नः' मूर्धवद्धारकात् । 'विश्वस्य' सर्वस्य जगतः 'वाघतः' वाहकात् । पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमिमप्रथयत्—"तत् पुष्करपर्णेऽप्रथयत्" तै० ब्रा० १।१।३।६ इति श्रुतेः । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगद्धारकत्वम् । अत्र पुष्कर-शब्देन पुष्करपर्णमभिधीयते इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नातम् "त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत्" तै० सं० ५।१।४।४ इति ॥ ९ ॥

९ । ऋ० सं ६ म० १६ सू १३ ऋ० ।

पुष्करात्—पुष्करपर्णात्, from lotus-leaf—*Sāy*. 'From the sky, (lit.) from the blue lotus, which is apparently a figurative expression for heaven'—Grfth. पुष्करमित्यन्तरिक्षनाम—Ngh. 1. 3; Nir. 2. 10. 3.

मूर्ध्नः:—rfs. to पुष्करात्,—bearing the universe like the head. Just as the head bears the burden, so 'puṣkara parṇa' i.e. the lotus leaf bears the universe,—*Sāy*., in support of this argument Sāyaṇa quotes from T. Br. It is told there*—that the creator lifted up the earth which had been merged in water at deluge and placed it on the lotus leaf which was found floating. The lotus leaf was thus the support of the earth, which again is the resting place of the universe, so the lotus leaf is ultimately the upholder of the universe.

• 'The head of all who offer sacrifice'—Grfth. 'The head of the priest Viśva i.e. the summit of Heaven, Viśva being sometimes used to mean '*Dyaus*' or Heaven—Prof. Ludwig.

Prof. Wilson comments—'It occurs···in the Yajus 11. 32. According to Sāyaṇa, *'puṣkarād adhi'* means *puṣkara-parṇe*,—on the lotus leaf, as by the text *'puṣkaraparṇe Prajāpatir bhūmim aprathayat'*—upon the lotus leaf Prajā-

* आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् । तेन प्रजापतिरश्राम्यत् । कथमिदं स्यादिति । सोऽपश्यत् पुष्करपर्णं तिष्ठत् । सोऽमन्यत । अस्ति वै तत् । यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आर्च्छत् । तस्या उपहत्योदमज्जत् । तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । यदप्रथयत् । तत्पृथिव्यै पृथिवीत्वम् । T. Br. 1. 1. 3.

pati made manifest the earth, which probably suggested one of the accounts of the creation in Manu, I : hence, as it supported the earth, it may be termed the head—*mūrddhan* or the bearer—*Vāghata* for *Vāhaka*, of all things. Mahidhara cites a text to show that 'atharvan' means *prāṇa*,—Vital air or life, and '*puṣkara*'—water and explains the passage:—"the Vital air extracted fire or animal heat from the water,—(प्राणः उदकसकाशादग्निं निःशेषं मथितवान्): to '*Vāghata*' he assigns the usual import of *ṛtvij*—the ministrant priest, and explains the last sentence,—'all the priests churned thee out of the head or top of the wood of attrition (अरणी).

विवरणकारेण त्वेवमन्यथैव व्याख्याता। तथा हि—"अत्रेतिहासमाचक्षते—सर्व्वमिदमन्धतमसमासीत्, अथ मातरिश्वा वायुराकाशे सूक्ष्ममग्निमपश्यत्, स तममथ्नात्। स एवाथर्वा अभिधीयते। मन्त्रस्यार्थो यथा—हे अग्ने, त्वां पुष्करमित्यन्तरिक्षनाम (निघ० १, ३,) तस्मात्,—अधिशब्दस्य अधिपरी अनर्थकौ (पा० १, ४, ९३) इति कर्म्मप्रवचनीयः पादपूरणः। निरमन्थत—निःसृतं मथितवान्। कीदृशादन्तरिक्षात्? उच्यते—'मूर्ध्नः'—प्रधानभूतात्। कस्य? विश्वस्य—सर्वस्य। वाघतः—ऋत्विक् नामैतत् (निघ० ३, १८) ऋत्विजो यजमानस्य च, षष्ठीनिर्देशात् अर्थायेति शेषः।" —The legend is that at first utter darkness prevailed everywhere. Mātariśvan—first found Agni in subtle form in the sky. He is called, here, Atharvā:—the mg. of the verse is—'O Agni, Atharvā brought thee forth from the sky *(puṣkara)*—the head, as it were, of the universe, (for the benefit) of the priests and sacrificers *(Vāghataḥ)*'—Viv.

अथर्वा—the sage who was the first to obtain fire to institute sacrifice and to offer up prayer and libations of Soma. *vide* Macdnll's Ved. Myth. Para 52.

वाघतः—(1) abl. sg.—the bearer or supporter of all, adj. qualifying *Mūrdhnaḥ* referring to the sky or (2) gen. sg. of the priest who carries out the sacrifice—*Vide*—Vivaraṇa's explanation cited above—fr. rt. वह् (प्रापणे, to *carry*, 1.p.) with uṇ aff. अति uṇ ii, 89. ह is changed to घ and the first vowel gets lengthened.—'वोढारो यज्ञस्यानुष्ठातार ऋत्विजः Ngh. 3. 18. मेधाविनो वा Ngh. 3. 15.

वामदेव ऋषिः। 'सौमित्रं' वामूपं साम। वाभ्रवश्च सुमित्रो वाऽनूप ऋषिः(क)। गायत्रीछन्दः। अग्निर्देवता। पशुसमृद्धिकामयज्ञायाग्निस्तुतौ विनियोगः(ख)।

२ ३ १ २३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अग्ने विवस्वदा भरास्मभ्यमूतये महे।

३ १ २ र ३ २

देवो ह्यसि नो दृशे ॥ १० ॥

(क) 'वाभ्रवस्य वाऽनूपस्य'—आ० ब्रा०

(ख) 'पशवो भूमानमनुव आनूपेन तुष्टुवानः'—ता० म० ब्रा० १३, ६, १०।

अग्ने । विवस्ऽवत् । आ । भर । अस्मभ्यम् । ऊतये । महे । देवः । हि । असि । नः । दृशे ॥ १० ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, त्वं महे—महते, ऊतये—रक्षणाय, विवस्वत्—स्वर्गादिलोकेषु विशेषेण निवासहेतुभूतमिदं कर्म, आभर—सम्पादय। हि यस्मात्, त्वं नः अस्माकं दृशे—चक्षुषे, देवः—द्योतमानः असि ॥ १० ॥

O Agni, acoomplish, for our great protection, holy ceremony—the cause of our dwelling in higher heaven, as thou art radiant to our sight (i. e. thou art the only god—visible to our sight).—10.

सा०-भा० । पूर्वोक्तासु ऋक्षु बह्वृचानामनुक्रमणिकाग्रन्थं पर्य्यालोच्य तत्रोक्ता ऋषिच्छन्दोदेवता योजिताः एवमुत्तरास्वपि योजनीयाः । अग्ने विवस्वदित्येषा तु बह्वृचै-र्नाम्नाता, तथाप्यस्याः छन्दोदेवते पूर्ववद्विस्पष्टे, ऋषिस्तु वामदेव इति ग्रन्थान्तरा-दवगतः ।

हे 'अग्ने' त्वम् 'अस्मभ्यम्' अस्माकं 'महे ऊतये' महते रक्षणाय। अव रक्षणे इति धातोः 'ऊतियूतिजूती'ति सूत्रेण निपातितं रूपम्। 'विवस्वत्' स्वर्गादि-लोकेषु विशेषेण निवासस्य हेतुभूतमिदं कर्म 'आभर' सम्पादय। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसी'ति भत्वम्। 'हि' यस्मात् त्वं 'नः' अस्माकं 'दृशे' दर्शनार्थं 'देवः' द्योतमानः 'असि'। इन्द्रादयो नास्माभिर्दृश्यन्ते, त्वं तु गार्हपत्यादि-देशेऽतिद्योतमानः प्रत्यक्षेण दृश्यसे तस्मात्त्वां विशेषेण प्रार्थयामहे इत्यभिप्रायः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने,

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

• १० । अयं मन्त्रो बह्वृचैर्नाम्नातः । Not found in the Ṛg.-Veda. ऊ० आर्चिक०—६, १, ६, १ ।

विवस्वत्---वि-वस्-क्विप्—विवस् ,---मतुप् , Pāṇ. V. 2. 94—pious deed or holy ceremony—the cause of our attaining and living in higher worlds—Sāy. 'Radiant light' Grfth. 'विवासनवत्—तमसां विवासनकरं, किं तत् ? सामर्थ्यात् ज्योतिः the light which drives away the darkness—Viv.

आभर—आङ् पूर्वस्य हरतेः लोटि रूपम् Imp. 2. sg. 'हृ-ग्रहोर्भश्छन्दसि' वा० ८, २, ३२ इति हस्य भः ।—सम्पादय accomplish, celebrate, effectuate—Sāy. 'विवस्वत् आभर bring radiant light'—Grfth. He has adopted the interpretation of Viv.

महे—dat. sg. adj. qualifying ऊतये । मह (पूजायाम्, *to adore, to increase* 1.p. and 10 u.)—aff. क्विप्—great.

अस्माकम्—अस्माकम् dat. in the sense of gen. *Vide* षष्ठ्यर्थे चतुर्थी २,३,६२ इति कात्यायनः।

ऊतये—dr. rt. अव् (रक्षणे, *to protect*)—क्तिन्—'ऊतियूति॰ Pāṇ. iii. 3.94. अव् is changed to ऊ (ऊठ्)—'ज्वरत्वर॰' Pāṇ. VI. 4.20. mg.—for our great protection. To be our mighty succour.—Grfth.

दृशे—dat. sg.—to our eyes. dr. rt. दृश् (*to see*)—क्विप्, पश्यति इति दृश्यतेऽनया वा इति दृक्।

देवः—दीव्यतीति,—deva (god) is so called as he glows or shines.—Nir.—7. 15. dr. rt. दिव् *(to shine)* अच्, *vide* notes on देवेभिः SV. **1. 2.**

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे द्वितीया दशतिः।

आङ्गिरसो विरूप ऋषिः(क)। संवर्गं साम, अग्निर्ऋषिः(ख)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। अग्निस्तुतौ प्रार्थनायां च विनियोगः।

१ २   २ १ २   ३ १ २   ३ १ २
नमस्ते अग्न ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः।
१ २ ३ १ २
अमैरमित्रमर्दय ॥ १ ॥ ११ ॥

नमः। ते। अग्ने। ओजसे। गृणन्ति। देव। कृष्टयः। अमैः। अमित्रम्। अर्दय ॥ १ ॥

भाष्यसारः। हे देव अग्ने, कृष्टयः—मनुष्या यजमानाः, ते तुभ्यम् ओजसे बल-लाभाय, नमः गृणन्ति—उच्चारयन्ति। अतोऽहमपि गृणामि। त्वं च अमैः बलैः स्वकीयप्रभावैः रोगादिभिर्भयैर्वा अमित्रं शत्रुम् अर्दय—नाशय ॥ १ ॥

O glowing Agni, men utter words of reverence to thee for (gaining) strength. Destroy the enemy with thy power (or oppress him with troubles, maladies or the like).—1.

सा०-भा०। हे 'अग्ने! देव'! 'ते' तुभ्यं 'नमो गृणन्ति' नमस्कारशब्दमुच्चारयन्ति। किमर्थम्? 'ओजसे' बलाय। के? 'कृष्टयः' मनुष्याः, यजमानाः। अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः। त्वं च 'अमैः' बलैः। 'अमित्रं' शत्रुम्। 'अर्दय' नाशय ॥१॥

१। ऋ० सं० ८म० ७५सू० १० ऋ०। उ० आर्चि० ८, १, १२, १।

ओजसे—बलाय, for strength. dr. rt. उब्ज (आर्जवे, to make straight i. e. to

---

(क) अनुक्रमणिकायाम्—आङ्गिरसो विरूप ऋषिः। आर्षेये—आयुक्त्वाङ्गिर विरित्याह।
(ख) ऋषिः संवर्गः—आ० ब्रा०। 'अग्निरविदितः संवर्गो नाम'—SV. *Bib. Ind.*

subdue)—with aff. असुन् uṇ. 4. 189. वकोपश—uṇ. 4. 192. 'ओजो ओजतेर्वा उब्जतेर्वा'—*Ojas* (vigour) is derived fr. rt. *Oj.* to be strong or fr. rt. *Ubj.* to subdue.—Nir. 6. 8.

ग्रणन्ति—उच्चारयन्ति, utter. dr. rt. गृ (शब्दे, *to speak*, *to sing*. 9.p.) pres. 3. pl. प्वादीनां ह्रस्वः—Pāṇ. vii. 3. 80.

कृष्टयः—मनुष्याः—people, men, here—sacrificers.—कृष्टयः इति मनुष्यनाम—Ngh. 2. 3. 'कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा'—men are called कृष्टयः, as they are active and their bodies are stretched (vi-kṛṣṭa)—Nir. 10. 22. cf. मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे—ever winkless or watchful Mitra beholds men. ṚV. iii. 59. 1. dr. rt. कृष् (विलेखने, *to till*. 1.p.) aff. क्तः (भावे)—कृष्टं—कर्म, तदस्यास्तीति ष प्र०—वा० ४,४,१२८.

चमैः—'चमं भयं बलं वा'—terror or strength. Nir. 10. 21. cf. सेनेव सृष्टामं दधाति—like an army sent forward, it inspires terror among enemies or courage among friends—ṚV. i. 66.7. 'बलैः—by dint of your might.'—*Sāy.* 'with terrors'—*Grfth.* dr. from rt. चम् *to injure.* 1. & 2. u.

अमित्रम्—न मित्रम्—शत्रुम्—enemy, foe.

अर्दय—rt. अर्द् (हिंसायाम्, *to oppress*, *to trouble*, 10.u) Imp. 2. sg.

गोतमवंश्यो वामदेव ऋषिः । वैश्वमनसं साम, विश्वमना ऋषिः(क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । विनियोगस्तु 'अग्निं दूतम्' (१ अ० १ ख० ३ ऋ०) इतिवत् ।

१ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ १ २
दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम् ।
१ २ ३ २
यजिष्ठमृञ्जसे गिरा ॥ २ ॥ १२ ॥

दूतम् । वः । विश्वऽवेदसम् । हव्यऽवाहम् । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । ऋञ्जसे । गिरा ॥ २ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, विश्ववेदसं—सर्वधनं, सर्वविदं सर्वज्ञं वा, हव्यवाहं—देवेभ्यो हविषां वाहकम्, अमर्त्यं—मरणरहितम्, यजिष्ठं—यष्टृतमम्, दूतं—देवानामिति शेषः, वः—युष्मान्—(अत्र) त्वाम्, गिरा—स्तुत्या, ऋञ्जसे—ऋञ्जे—प्रसाधयामि अहं यजमान इति शेषः ॥ २ ॥

(O Agni), with song of praise I glorify thee, the envoy (of the gods), omniscient (or possessed of all riches), the conveyer of oblations (to the gods), eternal, the best performer of sacrifice.—2.

(क) 'वैश्वमनसं च'—आ० ब्रा० ।

सा०-भा० । हे अग्ने ! 'विश्ववेदसं' विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासौ विश्ववेदाः तम्, सर्वविदं वा । 'हव्यवाहं' देवेभ्यो हविषां वोढारम् । 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम् । 'यजिष्ठम्' अतिशयेन यष्टारम् । 'दूतम्' देवानाम् । 'वः' त्वाम् । 'गिरा' स्तुतिरूपया वाचा । 'ऋञ्जसे' यजमानोऽहं प्रसाधयामि वर्धयामीत्यर्थः । 'ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः ॥ २ ॥

२ । ऋ० स० ४ म० ८ सू० १ ऋ० ।

दूतम्—Agni is called the envoy or messenger of the gods, as he accepts the oblations of the sacrificers on their behalf and conveys or transmits the same to them, so he is called हव्यवाह—the oblation-bearer. For further notes *vide*. SV. 1.3.

वः—त्वाम्, rfs to Agni. For gram. notes *vide* SV. 1.5. where occurs the phrase 'प्रेष्ठं वोऽतिथिम्' । *Grfth* has meant by it—'your' (युष्माकम्—*gen. pl.*) and has taken it with दूतम् to mean—'your messenger'—which is simply absurd. It is not also supported by the text of the corres. ṚV. mantra (iv. 8. 1) where वः can have no other sense except त्वाम् (अग्निम्) in the accus. sg.

विश्ववेदसम्—*Vide* notes on SV. 1.3.

हव्यवाहम्—हव्यं वहति इति हव्यशब्दात् वह्धातोरण् 'कर्मण्यण्' इति । For explanatory notes see note on 'दूतम्' above.

अमर्त्यम्—'Immortal'—*Grfth.* न मर्त्यः तम् । As to मर्त्यः—*vide* notes on SV. 1.6.

यजिष्ठम्—यजति इति यजः (पचाद्यच्)—यष्टा । spv. dg. इष्ठन्—Pāṇ. v. 3. 55. the final अ of यज is elided with the Tad. aff. following—by 'यस्येति च' Pāṇ. vi. 4. 148. mg.—the best performer of sacrifice or the chief sacrificer,—Agni being often called होता or the prime priest.—'Best at sacrifice'—*Grfth.*

ऋञ्जसे—ऋञ्जे—प्रसाधयामि वर्धयामीत्यर्थः: I honour or glorify thee. It is the लट् (pres.) form. **2.** sg. for I. sg.—the subject being अहं यजमानः—Sāy. Such changes of persons in verbs are often found in the Vedas by the dictum 'तिङां तिङो भवन्ति' *vide* gram. notes on गृणे SV. 1.5. The rt. ऋञ्जि signifies—प्रसाधन । 'ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' *to decorate*—Nir. 6. 21. cf. 'आ व ऋञ्जस ऊर्जां व्युष्टिषु'—thou adornest thy strength at day-breaks—ṚV. X. 76. 1. In ṚV. i. 143.5. वनानि ऋञ्जते Sāy. explains—वनानि इध्मादीन् ऋञ्जते—नितरां प्रसाधयति दहतीत्यर्थः (i.e. burns). Again in the 7th verse of the same hymn (i.143.7). 'अग्निं मित्रं न समिधान ऋञ्जते'—Sāyaṇa simply has ऋञ्जते प्रसाधयति । Perhaps he means,—adorns or makes bright ; *Peterson* suggests—rt. ऋञ्ज् means (1) when *Instrans.*—to shine, to beam, to be beautified ; (2) when *trans.*—to make bright, to decorate, to honour, to show respect, to pay homage to ; here, in the above verse, we are concerned with this latter sense. 'I seek'—*Grfth.*

भार्गवः प्रयोगो बार्हस्पत्योऽग्निर्वा ऋषिः । आग्नं औशीयं च साम, आयः स्तुताग्निः(क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । विश्वजिति बहिष्पवमानस्य नवस्तोत्रे विनियोगः(ख) ।

१ २   २ २ १   २ १   १ २   २ १ २

उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हविष्कृतः ।

१ १२ १२

वायोरनीके अस्थिरन् ॥ ३ ॥ १३ ॥

उप । त्वा । जामयः । गिरः । देदिशतीः । हविःऽकृतः । वायोः । अनीके । अस्थिरन् ॥ ३ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, हविष्कृतः—हविःप्रदातुर्यजमानस्य, गिरः—स्तुतयः, जामयः स्वसारः इव, देदिशतीः—पुनःपुनर्दिशन्त्यः तव गुणान्—इति शेषः, त्वा—त्वाम्, उप—उपतिष्ठन्ते—त्वत्सकाशं गच्छन्ति । ताः गिरः वायोः अनीके—समीपे त्वां समेधयन्त्यः अस्थिरन्—अतिष्ठन् तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

O Agni, the sacrificer's laudatory hymns, like sisters, pointing out thy glories—approach thee and remain close to the wind (kindling thee)—3.

सा०-भा० । हे अग्ने! 'हविष्कृतः' यजमानार्थम् । 'गिरः' स्तुतयः । 'जामयः' स्वसार इव । 'देदिशतीः' तव गुणान् दिशन्त्यः । 'त्वा' त्वाम् उपतिष्ठन्ते । 'वायोः' 'अनीके' समीपे, त्वां समेधयन्त्यः, 'अस्थिरन्' अतिष्ठंश्च ॥ ३ ॥

३ । ऋ० स० ८ म० १०२ सू० १३ ऋ० । उ० आर्चि०—७, २, १४, १ ।

जामयः—dr. rt. या (प्रापणे) इति धातोरुणादि मि प्र०—uṇ. iv. 43. the initial 'या' is changed to 'जा' । 'जामिरन्येऽस्यां जनयन्त्यपत्यम् । जमतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः'—*Jāmiḥ* (sister) is so called because others beget child in her, or the word is dervd. fr. rt. *jam* to go : she frequently goes to the husband's house.—Nir. 3. 6 ; cf. न जामये तान्वो रिक्थमारैक्—the son leaves no wealth for his sister.—ṚV. iii. 31. 2.

देदिशतीः—dr. rt. दिश् to *point*. 6. u. यङ्लुक् pr. pt.—fem. aff. ङीप् । for mg. *see* Sāy.'s explanation. 'Turning to their aim in thee'—*Grfth.*

हविष्कृतः—हविः—rt. कृ—क्विप् = हविष्कृत्—one who offers oblation,—the sacrificer.

वायोरनीके—near the wind.—Sāy. 'Before the wind or in front of the wind which fans the sacrificial fire.'—*Grfth.*

अनीकम्—dr. from rt. अन् (प्राणने, *to breathe*) with aff. ईकन् uṇ. 4. 17.

(क) 'आग्ना औशीये द्वे'—आ० ब्रा० ।

(ख) 'उप त्वा जामयो गिर इत्युपवती प्रतिपद् भवति स्तोमस्य रूपम्'—ता० म० ब्रा १६.५.१ ।

mouth, face—*see* Sāy. on Ṛ̣V. i. 113. 19; v. 2.1; x. 7.3, अनीकम् also means multitude or assemblage (of 'splendour') cf. चित्रं देवानाम्···अनीकम् etc. Ṛ̣V. i. 115. 1.

अस्थिरन्—rt. स्था Aor. 3 pl. *vide* gram. rules Pāṇ. ii. 4.80 (मन्त्रे घस...) ; Pāṇ. i. 2.17 (स्था=स्थि) ; Pāṇ. iii. 4.105 (झस्य रन्).

उप (अ०, Indec.)—Sāy. has explained it separately or independently, in the sense उपतिष्ठन्—reach thee. Vedic prefixes, sometimes, supply the verbs suited to the context : उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाऽध्याहारः—Sāy. on SV. 1. 283. West. scholars, however, have connected it with the verb अस्थिरन् to mean—'have come to thee'.

वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । 'वैश्वामित्रं' साम, विश्वामित्रऋषिः(क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातःसायंसवने विनियोगः ।

१ २ २ १ २ ३ २ ३ २ ३ २

उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २

नमो भरन्त एमसि ॥ ४ ॥ १४ ॥

उप । त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे । दोषाऽवस्तः । धिया । वयम् । नमः । भरंतः । आ । इमसि ॥ ४ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, वयं दिवेऽदिवे प्रतिदिनं, दोषावस्तः रात्रौ अहनि च, धिया—प्रज्ञया ध्यानेन कर्मणा यागाद्यनुष्ठानेन वा नमः नमस्कारं भरन्तः सम्पादयन्तः कुर्वन्त इत्यर्थः, त्वा त्वाम्, उप समीपे, आ-इमसि आगच्छामः—त्वां प्राप्तुम इति भावः ॥ ४ ॥

To thee, O Agni, day after day,—by night and day, we come with meditation (i, e, devotion)—making thee obeisance—4.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' 'वयम्' अनुष्ठातारः 'दिवे दिवे' प्रतिदिनं 'दोषावस्तः' रात्रावहनि च 'धिया' बुद्ध्या 'नमो भरन्तः' नमस्कारं सम्पादयन्तः 'उप' समीपे 'त्वा एमसि' त्वामागच्छामः । उपशब्दस्य निपात-स्वरः । 'त्वामौ द्वितीयायाः' [पा० ८,१,२३] इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्त-'त्वा'देशः । दोषा-शब्दो रात्रिवाची । वस्तः इत्यहर्वाची । द्वन्द्वसमासे कार्तकौजपादित्वादाद्युदात्तः । सावेकाच इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नमः इति निपातः, यद्वा नब्विषयस्येत्याद्युदात्तः । भरन्त इत्यत्र शपः पित्वात् शतुर्लसार्वधातुकत्वाच्च अनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । एमसीति 'इदन्तो मसि' इत्यनेन इकारः । 'तिङः' इति निघातः ॥ ४ ॥

(क) 'वैश्वामित्र' च'—चा० श्रौ० ।

४। ऋ० सं० १म० १सू० ७ऋ०।

उप (अ०, Indec.)—समीपे near, to be taken with the verb एमसि. 'The accus. त्वा is most naturally to be taken as governed by the prep. उप, though it might otherwise be quite well dependent on the verb एमसि'—Macdnll: Vedic Reader.

दिवे दिवे—प्रतिदिनम्, day by day. दिवाशब्दस्य चौप्सायां द्वित्वम्। 'सुपां सुलुक्' (पा० ७,१,३९) इति शेभावः। यद्वा दिव्-शब्दस्य सप्तम्याः शेभावः। 'दिवे दिवे इत्यहर्नाम'—a synonym of day, Ngh. 1. 9.

दोषावस्तः—दोषा (अ०, Indec.)—रात्रिः, 'दोषा रात्रिनाम'—Ngh. 1. 7; वस्तः (अ०, Indec.) —अहः, 'वस्तः अहर्नाम' Ngh. 1. 9. Sāy. explains this compd. as '*by night and day*.' This compd. occurs only here in the whole vedic literature. 'Illuminer of night or of gloom'—West. scholars—Grfth. Macdnll. etc. They have probably derived it from rt. वस् (to *shine*)—from which विवस्वत् is derived —with affix तृच्, and the stem, so formed, is दोषावस्तृ *(shining in night)*,—in voc. case the above form is obtained. Vivaraṇam—an authentic commentary on the SV. (quoted in Pt. S. Sāmaśramin's edition.—*Bib. Ind.*)—explains— "दोषेति रात्रेर्नाम (Ngh. 1. 7.) वस्ता आच्छादयिता—रात्रौ यः स्वेन ज्योतिषा तमांस्याच्छादयति—स दोषावस्ता। तस्य सम्बोधनम्—हे दोषावस्तः" rfs to Agni, who covers or prevails over the darkness of the night, by his own lustre.

धिया—dr. rt. ध्यै to *meditate* 1. p. with aff. क्विप्, सम्प्रसारणम् (य changed to इ) —धी, 'धीरिति प्रज्ञानाम' Ngh. 3. 9.

नमः—bow. dr. rt. नम् (प्रह्वत्वे, *to bow*) with aff. असुन्—'सर्व्वधातुभ्योऽसुन्' uṇ. iv. 189.

भरन्तः—fr. rt. हृ pr.pt. ह changed to भ. *vide* gram. notes on आभर SV. 1. 10. West. scholars derive it from भृ *(to bear)*.

एमसि—आ-इमसि—rt. इण् (*to go*) pres. 1 pl. मस् is changed to मसि by 'इदन्तो मसि' Pāṇ. vii. 1. 46. 'The ending मसि is five times as common as मस् in the Vedas'. —Macdnll.

अजीगर्त्तपुत्रः शुनःशेप ऋषिः। जराबोधीयं साम अग्निर्ऋषिः(क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। अज्ञादिरक्षणाय लक्षाभाय वाग्निस्तुतौ विनियोगः(ख)।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
जराबोध तद्विविड्ढि विशे विशे यज्ञियाय।
१ २ ३ १ २ ३क २
स्तोमं रुद्राय दृशीकम्॥ ५ ॥ १५ ॥

जराऽबोध। तत्। विविड्ढि। विशेऽविशे। यज्ञियाय। स्तोमं। रुद्राय। दृशीकम्॥ ५ ॥

(क) 'अग्नेर्जराबोधीयम्—आ० ब्रा०। (ख) 'जराबोधीयं भवत्यन्नाद्यस्यावरुध्यै'—तां० म० ब्रा० १४, ५, २०।

भाष्यसारः—हे जराबोध—जरया स्तुत्या बोध्यमान अग्ने, विशे विशे—प्रजानुग्रहार्थं यजमानार्थमित्यर्थः, यज्ञियाय—यज्ञानुष्ठानसिद्ध्यर्थम्, तत् देवयजनम्,—विविड्ढि—प्रविश, यजमानोऽपि रुद्राय—रुद्रस्वरूपाय अग्नये तुभ्यम्, दृशीकं—दर्शनीयम् उत्कृष्टम्, स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः ॥ ५ ॥

O thou (Agni), to be inspired with praise, enter into the sacrifice for the accomplishment of the ceremony in favour of all the people (sacrificers). The sacrificer also offers excellent hymn to thee of terrible form.—5.

सा०-भा० । हे 'जराबोध' ! जरया स्तुत्या बोध्यमानाऽग्ने ! 'विशे विशे' तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थम् । 'यज्ञियाय' यज्ञसम्बन्ध्यनुष्ठानसिद्ध्यर्थम् । 'तद्' देव-यजनम् । 'विविड्ढि' प्रविश । यजमानोऽपि 'रुद्राय' क्रूरायाऽग्नये तुभ्यम् । 'दृशीकं' दर्शनीयं समीचीनम्, स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान्—"जरा स्तुतिः, जरतेः स्तुतिकर्मणः । तां बोध, तया बोधयितरिति वा । तद् विविड्ढि तत् कुरु । मनुष्यस्य—मनुष्यस्य यजनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम्"—नि० १०।८ इति । जराबोध ! जृष् वयोहानौ, अत्र तु स्तुत्यर्थः । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्प्रत्ययः, अतष्टाप् । जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा—जरया बोध्यते इति जराबोधः, कर्मणि घञ्, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विविड्ढि—विश् प्रवेशने, लोटो हिः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः, अभ्यास-हलादिशेषौ, 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धिरादेशः । षत्वष्टुत्वे । यद्वा विष्लृ व्याप्तावित्यस्य लोण्मध्यमैकवचनेऽभ्यासस्य गुणाभावः । विशे विशे, सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम्, 'अनुदात्तञ्च' इत्याम्रेडितानुदात्तत्वम् । यज्ञियाय 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' [पा० ५.१.७१] इति घः । दृशीकम्—'अनिदृशिभ्याञ्चेति कीकन्-प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ५ ॥

५ । ऋ० स० १ म० २७ सू० १० ऋ० । उ० आर्चि० ८,२,३,१ ।

जराबोध—*voc.*—(1) 'जरया' स्तुत्या 'बोधः' यस्य, or (2) जरया बोध्यते इति ; for mg. *see* our translation. 'Thou who knowest lauds'—*Grfth.* Yāska's explanation, as quoted in Sāy.'s com. above,—is—'*Jarā* means praise, it is dervd. fr. rt. *Jṛ.* to praise. The compd. means—he who receives praise or awakens another by praise ; तद्विविड्ढि etc.—do so, as every man may be able to sacrifice. Nir. 10. 8.

विविड्ढि—(1) rt. विश् (प्रवेशने, *to enter* 1.p.) Imp. 2. sg. शपः श्लुः i.e. cl.1. is conjugated as cl. 3—by 'बहुलं छन्दसि' Pāṇ. ii. 4. 76. cf. पूर्वां विविक्षातिषत् । The verb is redoubled, हि is changed to धि Pāṇ. vi. 4. 101. श् is changed to ष् and that again to ड्. (2) विष्लृ (व्याप्तौ, *to pervade*). Imp. 2. sg. for other gram.

notes *vide* Sāy.'s com. above.—'Enter into the sacrificial place'—Sāy. 'तत् कुरु'—*do so*—*Yāska* ; 'help this work'—*Grfth.*

विशे विशे—for the good of men i.e. the sacrificers—Sāy. 'In every house'—*Grfth.* वीप्सायां द्विरुक्तिः—'नित्यवीप्सयोः' Pāṇ. viii. 1. 4.

विश्—मनुष्यनाम—Nir. 3. 8. cf. 'तस्मै विशः स्वयमेव नमन्ते'—ṚV. iv. 50. 8. In ṚV. viii .63. 7 'यत् पाञ्चजन्यया विशा'—Yāska explains विशा as 'people'. Again, as to विश् in the sense of *abode*, *house*—cf. ṚV. vii. 61. 2 ; x. 15. 2 ; x. 135. 2.

यज्ञियाय—यज्ञ with aff. घ (इय)—by 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' Pāṇ. v. 1. 71. *Grifth* construes this word with विशे विशे and means 'adorable in every house' ; for Sāy.'s exp. see above.

स्तोमम्—rt. स्तु (*to praise*)—aff. मन्. uṇ. i. 140.

रुद्राय—क्रूराय, Agni is here called रुद्र for his terrible form.—Sāy. Agni is sometimes identified with Rudra cf. 'यो वै रुद्रः सोऽग्निः' Ś.Br. 5. 2. 3. 13. Fr. rt. रुद् (*to weep* 2.p.) caus. aff. रक् uṇ. ii. 22. 'रोदयति सर्वम् अन्तकाले'—makes everybody weep at the time of death.—Sāy. on ṚV. i.85.1. 'Rudra—the roaring or more probably the bright red god,—is in this place a name of Agni'—*Grifth.* For the etymology of the word *Rudra, vide* Macdnll's Ved. Myth.—P. 77.

दृशीकम्—rt. दृश् (*to see* 1. p.) aff. कीकन् uṇ. iv. 25.—समीचीनम्, excellent, lovely, (lit.) beautiful to look at.

काण्वो मेधातिथिऋषिः। 'मारुतं' साम, अग्निर्ऋषिः(क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । उक्थ-स्तुतौ विनियोगः ।

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे ।
३ १ २ ३ १ २
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ६ ॥ १६ ॥

प्रति । त्यम् । चारुम् । अध्वरम् । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, त्वं—तं चारुं यथाविधि अनुष्ठीयमानं पूर्णाङ्गम् अध्वरं यज्ञं प्रति, अस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः । गोपीथाय—गोक्षीरादिमिश्रितसोमपानाय, प्रहूयसे—प्रकर्षेण त्वं हूयसे । अतस्त्वमस्मिन् अध्वरे मरुद्भिः—तन्नामकैर्देवैः सह आ गहि आगच्छ ॥ ६ ॥

(क) 'मारुतं च' आ० ब्रा० ।

To this nicely (duly) performed sacrifice, thou art invoked, for the drinking of Soma (juice) ; come, Agni, with the Maruts.—6.

सा०-भा० । त्यच्छब्दः सर्वनामस्तच्छब्दपर्य्यायः । हे 'अग्ने !' यो यज्ञः चारुः अङ्गवैकल्यरहितः । 'त्यं' तथाविधम्, 'चारुम् अध्वरं प्रति'लक्ष्य । 'गोपीथाय' सोमपानाय । 'प्रहूयसे' प्रकर्षेण त्वं हूयसे । तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं 'मरुद्भिः'देवविशेषैः सह, 'आ गहि' आगच्छ । सेयमृग् यास्केनैवं व्याख्याता—'तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे, सोऽग्निर्मरुद्भिः सहागच्छ' [नि० १०, ३, १६] इति ॥ ६ ॥

६ । ऋ० स० १ म० १९ सू० १ ऋ० ।

Sāy.'s addl. notes in his com. on the Ṛ̣V. verse—'त्यं 'त्यदादीनामः' (Pāṇ. vii. 2. 102).—चारुम्—'दृसनिजनिचरीत्यादिना ञुण्' (चर्—ञुण्) uṇ. i. 3. अत उपधाया वृद्धिः । गोपीथाय—'निशीथगोपीथावगाथा' इति (uṇ. 2. 9) थक्-प्रत्ययान्तो निपातितः (गो-पा-थक्)' ।

त्यम्—orig. सर्वनाम stem is त्यत्—synonym of तत् ।

चारुम्—सर्वाङ्गसुन्दरं यथाविध्यनुष्ठीयमानत्वात्—exquisite in every part, being properly performed.--Sāy. 'Fair'—Grfth. 'Pleasant'—Peterson. 'Perfect'—Wils. 'चारु चरतेः'—*cāru* (charming) is dervd. fr. rt. *car* (to be diffused)—Nir. 8. 15. 'चारु रुचेर्विपरीतस्य' *cāru* is dervd. fr. rt. *ruc (to shine)* reversed. Nir. 11. 5. For gram. *see* सा० भा० quoted above in our notes.

अध्वरम्—यज्ञम् । 'अध्वरम्' इति यज्ञनाम, 'ध्वरतिः हिंसाकर्म्मा तत्प्रतिषेधः' rt. *dhvar* means to kill ; *a-dhvara*, being its contradictory term, means—not killing. Nir. 1. 8. cf. 'अध्वरं हिंसारहितम्, न ह्यग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति'—*Adhvaram* is free from injury, inasmuch as the demons or other evil spirits cannot injure the sacrifice well-guarded by Agni.—Sāy.'s com. on Ṛ̣V. i. 1. 4.

गोपीथाय—गो often means *milk* in the Vedas, here rfs to the soma-juice mixed with milk. For dr. see Sāy.'s addl. notes on the Ṛ̣V. stanza, quoted by us. Mg. is सोमपानाय—for drinking soma-juice offered as libation in the sacrifice—Sāy. and Yāska. 'to drink this milk'—*Peterson.* 'To drink the milky draught : milk being mingled with Soma-juice'—*Grfth. Prof. Maxmüller* translates–'for a draught of milk', with the following note—'the libation offered to Agni and the Maruts is said to consist of Soma, but Soma was commonly mixed with milk. The other meaning assigned to गोपीथ is 'protection'. But पीथ has clearly the sense of drinking in सोमपीथ Ṛ̣V. i.51.7. and may, therefore, be taken in the same sense in गोपीथ'—Vedic Hymns. Part 1. P. 54.

प्रहूयसे—प्र—ह्वे (आह्वये, *to call*) pres. pass. voice. 2. sg. 'Thou art invoked, summoned.'

मरुद्भिः—The gods of wind and storm—'the special friends and allies of Indra'. For the characteristic features of the Maruts, *Vide* Macdnll's Vedic Mythology—PP. 77-81. 'मरुतो मितराविणो वा, मितरोचिनो वा महद्द्रवन्तीति वा'—The

called, because they are of measured sound (rt. *ru*), or of measured brilliancy (rt. *ruc*), or they run very much (*mahat*—rt. *dru*)—L. S. Nir. 11. 13.

आ-गहि—dr. rt. गाङ् (गतौ, *to go* 2. Ā.) imp. 2. sg. व्यत्ययेन परस्मैपदं प्रसव। आगच्छ, come.—Sāy. explains the formation thus—'गहि—गम्लृ सृप्लृ गतौ लोटः सिपि:, बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोप:, Pāṇ. vi. 4. 37. तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वात् (Pāṇ. vi. 4. 22.) अतो हेरिति लुक् न भवति।'—com. on R̥V. i.19.3.

अजीगर्त्तवंश्यः शुनःशेप ऋषिः। त्रीणि सामानि,—प्रथमतृतीययोः 'भार्गवं' नाम भृगुर्ऋषिः। द्वितीयं 'वारवन्तीयम्' इन्द्रऋर्षिः(क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। अग्निष्टोमयागे विनियोगः।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः।
३ १ २ ३ १ २
सम्राजं तमध्वराणाम् ॥ ७ ॥ १७ ॥

अश्वम्। न। त्वा। वारऽवन्तम्। वन्दध्यै। अग्निम्। नमःऽभिः। सम्ऽराजम्। तम्। अध्वराणाम् ॥ ७ ॥

भाष्यसारः—अध्वराणां—यज्ञानाम्, सम्राजं स्वामिनं वारवन्तं—बालयुक्तं—स्कन्धकेशरपुच्छलोमादियुक्तम्, अश्वं न—अश्वमिव,—अश्वो यथा केशरपुच्छलोमादिभिः दंश-मशकादीन् परिहरति, हे अग्ने त्वमपि तथा ज्वालाभिरस्मच्छत्रून् परिहरसि—इत्यर्थः। एवम्भूतम् अग्निं त्वां नमोभिः स्तुतिभिः, अन्नैर्वा, वन्दध्यै—वन्दितुं प्रवृत्ताः वयमिति शेषः ॥ ७ ॥

With obeisance—or with oblations, we proceed to adore thee, Agni, like a long-haired horse,—the paramount lord of sacrifices.—7.

सा०-भा०। 'अध्वराणां' यज्ञानाम्, 'सम्राजम्' 'तं' सम्राट्स्वरूपं स्वामिनम् 'अग्निम्' त्वाम्, 'नमोभिः स्तुतिभिः' 'वन्दध्यै' वन्दितुं प्रवृत्ताः इति शेषः। अथोर्द्दृष्टान्तः—'वारवन्तं' बालयुक्तम् 'अश्वं न' अश्वमिव। अश्वो यथा बालैर्दंशकान् मशकमक्षिकादीन् परिहरति, तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७। ऋ० सं० १म० २७सू० १ऋ०। R̥V. reads **'सम्राजन्तम्'** (pr. pt. with aff. शतृ) instead of **'सम्राजं तम्'** (two separate words), the SV. text. उ० आर्चि० ८,१,७,१।

अश्वं न—*Vide* : notes on particle न,—in र्वं न—SV. 1. 5.

(क) वारवन्तीयम् अग्निष्टोमसाम कार्य्यम्—ता० म० ब्रा० ५,२,८।

वारवन्तम्—वारयन्ति आच्छादयन्ति (cover)—इति वाराः (rt. वृञ् caus. घञ्)—वालाः—केशाः hairs. वाराः सन्ति अस्य—स वारवान्। 'Like a long-tailed steed. Agni is likened to a horse, probably on account of his impetuosity. His long flames driven by the wind are compared to the horse's flowing tail'—*Grfth.* Sāyaṇ explains the simile thus:—'scaring away or warding off our enemies with the flames as a horse drives away, with long hairs on the neck and in the tail, the gnats and flies that disturb him' (see com. above). 'For thou dost disperse our enemies like a horse, who brushes off flies with his tail'—*Wils.*

वन्दध्यै—वन्दितुम्—*to adore*,—an instance of Vedic Inf. fr. rt. वदि (अभिवादनस्तुत्योः—*to salute, to praise*) with aff. अध्यै (तुमर्थे—in the inf. sense). नुम् is added (वदि—वन्द्) by 'इदितोनुम्धातोः' Pāṇ. vii. 1. 58. 'तुमर्थे से-सेनसे॰' Pāṇ. iii. 4. 9. The sentence is incomplete without a finite verb; in order to make it complete प्रवृत्ताः is to be supplied. Hence, 'we proceed to adore'—is the reasonable meaning.

नमोभिः—नमस् (Instr. pl.) *vide* SV. 1. 11 ; 1. 14 ; (1) नमस्कारैः, स्तुतिभिः—with homage ; (2) अन्नैर्वा—with oblations. 'नम इति अन्ननाम'—Ngh. 2. 7.

सम्राजम्—Agni is very often called the Sovereign Lord of sacrifice, as he takes the principal part in it, which can not be performed without him ; *Vide* : Macdnll's Vedic Mythology, Para 35. P. 98.

अध्वराणाम्—For etymology, nirukta etc. *Vide* : notes on अध्वरम्—SV. 1. 16.

काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः(क) 'सामुद्रं' साम, और्वबंध्यो वैधारय ऋषिः(ख) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । अग्न्याधाने विनियोगः ।

३ १ २र ३ १ २र
औ॑र्वभृगुवच्छुचिमप्नवानवदा हुवे ।
२ १ २ ३ १ २
अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ८ ॥ १८ ॥

और्वभृगुऽवत् । शुचिम् । अप्नवानऽवत् । आ । हुवे । अग्निम् । समुद्रऽवाससम् ॥ ८ ॥

भाष्यसारः—समुद्रवाससं—समुद्रस्यान्तरधिवसन्तम् वाडवानलरूपेण, वैद्युताग्निरूपेण वाऽन्तरिक्षेऽवतिष्ठमानम् ; शुचिं समुज्ज्वलम् अग्निम् और्वभृगुवत् और्वभृगुरिव, अप्नवानवत् अप्नवान इव, आ-हुवे अहम् आह्वयामि ॥ ८ ॥

I invoke radiant Agni, dwelling in the sea (or in the sky), like Aurva (the descendant of) Bhṛgu and (like) Apnavāna.—8.

(क) और्वः प्रयोग ऋषिः—सा० ।
(ख) 'औरवस'—आ० ब्रा० १, २ ।

सा०-भा०। 'समुद्रवाससं' समुद्रमध्यवर्त्तिनं वाडवं 'शुचिं' शुभ्रम् अग्निम् 'और्वभृगुवत्' यथा और्वभृगुः, 'अप्नवानवत्' यथा अप्नवानस्तथा 'आ-हुवे' अहमाह्वयामि ॥ ८ ॥

८। ऋ० सं० ८म० १०२सू० ४ऋ०।

और्वभृगुवत्—और्वो यो भृगुः (भृगुवंशीयः), स और्वभृगुः, ततः 'तेन तुल्यं' etc. Pāṇ. v. 1. 115. इति वति प्र०। Aurva was the son of Cyavana and the grandson of 'Bhṛgu'—the ancient sage or primeval patriarch. 'और्वो वै जमदग्निः। जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा, प्रज्वलिताग्नयो वा तैरग्निरभिहुतो भवति' Nir. 7. 24.

Aurva is the subject of a story narrated in Mbh. i ; there it is told that the sons of Kṛtavīrya wanted to destroy the descendants of Bhṛgu, even the children in the womb ; a woman of the family of Bhṛgu, in order to preserve her embryo, concealed it in her thigh (ūru), hence the child was named Aurva.

Bhṛgu--a sage, regarded as the ancestor of the Bhṛgus,--who were closely connected with Agni, which they find (ṚV. x. 46. 2.) and bring to men (i. 58. 6 ; 195. 2), and who are mentioned together with the Aṅgirasas, Atharvans, Ṛbhus, (Ngh. v. 5). Bhṛgu's name is enumerated among the Prajāpatis produced from Brahmā's skin and among Saptarṣis (7 sages), he is described as the father of Cyavana.--*Harivaṁśa*. For Bhṛgu's birth see also our notes on *Angiras* SV. 1. 29.

As regards the Bhṛgus and their further connection with Agni, *Vide* : Macdnll's Vedic Mythology, P. 140.

शुचिम्—शुभ्रम्, radiant.

अप्नवानवत्—वतिप्र० as in और्वभृगुवत्. Apnavāna: an ancient sage mentioned with the Bhṛgus in ṚV. iv. 7. 1. in connection with Agni.

आ-हुवे—I invoke, I call on. dr. rt. ह्वेञ् (शब्दे, *to call.* 1. u.) pres. 1. sg. व्यत्ययेन सम्प्रसारणम् (व=उ), ततः उवङादेशः।

समुद्रवाससम्—समुद्रे वासः यस्य तम्—'dwelling in the sea.'—Sāy. 'Robed with sea i.e. surrounded, in the form of lightning, by the firmament or the sea of air—*Grfth.* समुद्र is also a synonym of अन्तरिक्ष Ngh. 1. 3. dr. सम्-उन्द् (क्लेदने, *to moisten*) with aff. रक्—'स्फायितञ्चि०' uṇ. ii. 13.

मेधातिथिर्ऋषिः(क)। 'असङ्गं' साम, अग्निर्ऋषिः(ख)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातःसवनेऽग्निसन्दीपने विनियोगः।

२ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचेत मर्त्यः।
३ १ २ ३ १ २
अग्निमिन्धे विवस्वभिः ॥ ६ ॥ १६ ॥

(क) प्रयोगः ऋषिः—Sāy. Grfth follows Sayaṇa in ascribing this *Ṛk* to Prayoga.

(ख) अनेय—आ० ब्रा० १, २।

अग्निम् । इन्धानः । मनसा । धियम् । सचेत । मर्त्यः । अग्निम् । इन्धे । विवस्वऽभिः ॥ ९ ॥

भाष्यसारः—मर्त्यः—मनुष्यः यजमानः, अग्निम् इन्धानः प्रज्वलयन् मनसा हार्दिकश्रद्धया धियं कर्म यज्ञादिकम्, सचेत भजेत कुर्वीत, विवस्वभिः—ऋत्विग्भिश्च अग्निम् इन्धे प्रज्वलयति ॥ ९ ॥

The mortal (i.e. sacrificer) kindling Agni, duly attends or observes the holy ceremony with heart (i.e. hearty devotion) and keeps Agni burning, with the priests.—9.

सा०-भा० । मर्त्यः मनुष्योऽग्निमिन्धानः काष्ठैः प्रज्वलयन् मनसा एव श्रद्दधानः धियं कर्म सचेत काले भजेत। विवस्वभिः ऋत्विग्भिश्च अग्निम् एव इन्धे प्रज्वलयति ॥ ९ ॥

९ । ऋ० सं० ८ म० १०२ सू० २२ ऋ० । ṚV reads ईधे instead of इन्धे ।

इन्धान:—fr. rt. इन्ध् (*to kindle*). pr. pt.—'while enkindling Agni with fuel'.

मनसा—with heart, i. e. with devotion.

धियम्—कर्म, यज्ञादिकम्—ceremony.—Sāy. after Ngh. 2. 1. 'the song'.—*Grfth.* for dr. *vide* SV. 1. 14.

सचेत—rt. सच् (सेवने, *to attend* 1. Ā.), pot. (विधिलिङ्) 3. sg.—should attend in time. pot. used here for pres. as in धियो यो नः प्रचोदयात् in the famous *Gāyatrī* Mantra,

इन्धे—3. sg. enkindles.—West. scholars have taken it to mean 'I kindle', I. sg.

विवस्वभि:—for etymology *vide* : notes on SV. 1. 10. द् is elided by व्यत्यय or Vedic anomaly. So the form is विवस्वभि: instead of विवस्वद्भि: ।—with the priests—Sāy. As to how this word may mean 'a priest' *vide* : notes on देवेभि: SV. 1. 2. Grfth—translates it as 'till he glows' and comments—'used, in the 'adverbial sense,' this is simply absurd. Stevenson's translation seems to be rather rational—'with offerings dispelling darkness'. He has apparently adopted vivaraṇa's explanation, e.g. 'तमसां विवासयितृभिर्हविर्भि: ।'

काण्वो वत्स ऋषिः । 'निधनकामं' साम, प्रजापतिर्ऋषिः(क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । वीर्य्यप्राप्तयेऽग्निस्तुतौ विनियोगः(ख) ।

२उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम्
१ २उ ३ १ २ ३ २
परो यदिध्यते दिवि ॥ १० ॥ २० ॥

(क) प्राजापत्यं 'निधनकामम्'—आ० ब्रा० १, २ ।

(ख) 'निधनवता स्तुवन्ति वीर्य्यं वै गायत्री वीर्य्यं निधनं वीर्य्येणैव तद्वीर्य्यं संवर्धयति' (समर्द्धयति *Bib. Ind.*) ता० म० ब्रा० ७,१,१२ ।

आत् । इत् । प्रत्नस्य । रेतसः । ज्योतिः । पश्यन्ति । वासरम् । परः । यत् । इध्यते । दिवि ॥ १० ॥

भाष्यसारः—परो दिवि—द्युलोकस्य उपरि, यत्—यदा, अग्निः सूर्यरूपेण इध्यते दीप्यते, आत् इत्—तदैव, प्रत्नस्य—चिरन्तनस्य रेतसः गन्तुः गमनशीलस्य,—उदकवतो वा सूर्यस्य वासरं—नियामकम्, निवासहेतुभूतं वा, ज्योतिः तेजः, पश्यन्ति—सर्वे जनाः, अथवा वासरं सर्वदिनं व्याप्य उदयात् अस्तपर्य्यन्तं ज्योतिः पश्यन्ति ॥१०॥

When Agni burns above in heaven (in the form of the sun), it is then that all men see the glowing lustre of the eternal and ever-moving (sun)—or see the light all day long.—10.

सा०-भा० । 'परो दिवि' दिवः परस्तात् । व्यत्ययेन सप्तमी [पा० ३, ४, ८८], बह्वृचानां दिवेति तृतीयान्तेन व्यत्ययः । दिवि द्युलोकस्योपरि । 'यद्' यदा अयं वैश्वानरोऽग्निः सूर्यात्मना 'इध्यते' दीप्यते 'आदित्' अनन्तरमेव 'प्रत्नस्य' चिरन्तनस्य । 'रेतसः' गन्तुः—'री गतिरेषणयोः', अस्मात् 'स्रुरीभ्यां तुड् च'त्यसुन् तुडागमश्च । यद्वा रेतस इत्युदकनाम—नि० १,१२,१६ । रेतस्विन उदकवतः । सामर्थ्यान्मत्वर्थो लक्ष्यते । ईदृशस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः 'वासरं' नियामकम्, निवासहेतुभूतं वा 'ज्योतिः' द्योतमानं तेजः 'पश्यन्ति' सर्वे जनाः । यद्वा वासरमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया—[पा० २, १, २९], कृत्स्नमहः उदयप्रभृत्यास्तमयात् ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' 'इसुसोः सामर्थ्ये' [पा० ८,३,४४] इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

१० । ऋ० स० ८ म० ६ सू० ३० ऋ० । ṚV. reads दिवा instead of दिवि ।

आत्—(अ०, Indec.) अनन्तरम् then. इत्—(अ०, Indec.) verily.

प्रत्नस्य—प्रशब्दः पुराणवाची ततो 'न'-प्रत्ययः । 'नच पुराणे प्रात्' Pāṇ. v. 4. 25. 'प्रत्नमिति पुराणनाम'—Ngh. 3. 29. 'primeval'—*Grfth.*

रेतसः—for. dr. *see* Sāy.'s com. above. rt. री (*to go*)—असुन्, तुट् च uṇ. iv. 202. Ever-moving—rfs to the sun, or (2) रेतस इति उदकनाम—a synonym of water, Ngh. 1. 12 ; here rfs to 'Indra', the god of water, or the rain-god who is here identified with the sun.—Sāy.

प्रत्नस्य रेतसः ज्योतिः—'the light of primeval seed'—*Grfth*; 'the light of the ancient shedder of water' (i. e. Indra, the sun)—*Wils.*

ज्योतिः—dr. rt. द्युत् (दीप्तौ, *to glow*) with aff. इसिन्, द changed to ज uṇ. ii. 110.

वासरम्—dr. rt. वस्—अरः uṇ. iii. 132. Sāy. explains it in three different ways, viz. (1) The light necessary for the convenience of living, i. e. without

which living is impossible ; (2) guiding (नियामकम्) ; (3) Adv. of time :— all day long, from daybreak to sunset.

'वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानीति वा'—Days are so called because they are of different courses—cold by night and warm by day, or they are bright, or they pass away.—Nir. 4. 7. ताभ्यां शीतोष्णाभ्यां रात्रिन्दिवमनारतं सरन्ति गच्छन्ति इति वेसराणि सन्ति वासराणि। विशब्दस्य 'वे'भावो 'वा'भावो वा—पृषोदरादित्वात्। सर्त्तेः पचादाच्, पा० ३, १, १३४।

इध्यते—rt. इन्ध् pass. voice. pres. 3. sg. is kindled, burns,—here shines.

परो दिवि—दिवः परस्तात्, द्युलोकस्य उपरि। षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन ७मी Pāṇ. iii. 4. 88. 'On yonder side of heaven'—*Grfth.*

Prof. Wilson comments—'Indra is identified with the Sun. '*Vāsaram*' as an epithet of *Jyotis*, is variously explained as '*Nirvāsakam*' clothing, enveloping, or '*Nivāsa-hetu-bhūtam*'—the cause of abiding or as an adverbial accusative of time,—'during the day'. The light that lasts throughout the day from sunrise to sunset ; '*retasaḥ*' is also differently explained as (1) गन्तुः—the goer, or (2) उदकवतः—water-having.'

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे तृतीया दशतिः।

भार्गवः प्रयोग ऋषिः बार्हस्पत्योऽग्निर्ऋषिर्वा। पञ्च सामानि, तेषां त्रयाणां गेयमानानां सिन्धुक्षित् ऋषिः, सैन्धुक्षितं च नाम (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। वृद्धिकामयज्ञेऽग्निस्तुतौ विनियोगः (ख)।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ' २
अग्निं वो वृधन्तमध्वराणां पुरूतमम्।
२ ३ २ ३ १ २
अच्छा नप्त्रे सहस्वते ॥१॥२१॥

अग्निम्। वः। वृधंतम्। अध्वराणाम्। पुरुऽतमम्। अच्छ। नप्त्रे। सहस्ऽवते ॥ १ ॥

भाष्यसारः। हे ऋत्विजः वः यूयम्—अध्वराणाम् अहिंस्यानाम् बलिनाम् यज्ञानां वा नप्त्रे बन्धुम्, सहस्वते बलवन्तम्, वृधन्तं शिखाभिर्वर्धमानम्, पुरुतमम् अतिशयेन बहुम् अग्निम् अच्छ अभि गच्छत ॥ १ ॥

(O priests), make up to Agni,—the friend of sacrifices or of the powerful,—(himself) powerful,—waxing (with flames), most magnified or manifold (in forms).—1.

(क) "सैन्धुक्षितानि त्रीणि"—षा० ब्रा० १, ४।

(ख) "अग्निं वो वृधन्तमिति। अवर्धन्त वा एतर्हि यजमानमेव तया वर्धयन्ति"। ता० म० ब्रा० १२, १२, १—२।

सा०-भा० । 'अध्वराणां' अहिंस्यानां बलिनाम् । 'नप्त्रे' बन्धुम् । 'सहस्वते' बलवन्तम् । विभक्तिव्यत्ययः—पा० १,४,९८ । 'वृधन्तं' ज्वालाभिर्वर्धमानम् । 'पुरुतमम्' अतिशयेन बहुमग्निम्, हे ऋत्विजः ! 'वः' यूयम् । 'अच्छ' अभि गच्छत ॥ १ ॥

१ । ऋ० स० ८ म० १०२ सू० ७ ऋ० । उ० आर्चि० ३,१,२०,१ ।

अच्छा—In Mantra or Saṁhitā Text, the final vowel of an indeclinable (अव्यय) is lengthened. 'निपातस्य च' Pāṇ. vi. 3.136. mg.—अभि (to)—अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः—*Accha* is used in the sense of अभि, 'it means to obtain', acc. to śākapūṇi, Nir. 5. 28.

पुरु—बहुनाम, a synonym of many. Ngh. 3. 1. In Saṁhitā text पुरूतमम् is read with long vowel by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137.

वः =यूयम्—rfs to the sacrificers or the priests. विभक्तिव्यत्ययः—here वः is used in the sense of १मा instead of २या, ४र्थी and षष्ठी ।

वः वृधन्तम्—(Agni) who prospers you—*Grfth.* वृध् pr. pt. व्यत्ययेन शानच्-स्थाने शतृ प्र० ।

नप्त्रे—न---पत्+तृच् 'नप्तृनेष्टृ'—uṇ. ii. 95. विभक्तिव्यत्ययः—४र्थी in the place of २या—adj. qualifying अग्निम्,—'the friend of sacrifices'—Sāy. 'For powerful kinship' —*Grfth.* He further observes—'I follow Prof. Ludwig in taking '*Naptre*' to be the loc. case of '*Naptram*' with a dative signification. This is untenable. Stevenson translates differently—'that thou mayest strengthen our children.'—this is also absurd.

सहस्वते—सह् (मर्षणे,—to bear)+असुन्—'सर्व्वधातुभ्योऽसुन्' uṇ. iv. 189.—सहः—बलम् । 'सह इति बलनाम' Ngh. 2. 9. सहस्—मतुप्, मतुपो मस्य वः Pāṇ. viii. 2. 9. सहस्वते—विभक्तिव्यत्ययः—dat. used for accus.—बलवन्तम्—adj. qual. अग्निम् । cf. 'इन्द्रस्य यस्य सहो महि' to Indra whose great power.... Ṛ̥V. x. 50. 1 ; 'एता विश्वा···सूनो सहसः' (O son of strength). Ṛ̥V. X. 50. 6. Agni is often called सहसस्पुत्रः, सहसः सूनुः, सहसो यहुः son or child of strength. Nir. 8. 2. Bṛh D. iii. 64.

बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः । त्रीणि सामानि गेयमानानि । द्वयोरग्निरृषिः, हर इति नाम च (क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । सत्पूर्णफलायतनप्रजालाभे विनियोगः (ख) ।

२ २ ३ १२ ३ २३ २३ २ ३ २ १२
अ॑ग्निस्तिग्मेन शोचिषा यंसद्विश्वं न्य३त्रिणम् ।
३ १२ ३२
अग्निर्नो वंसते रयिम् ॥२॥२२॥

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यंसत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् । अग्निः । नः । वंसते । रयिम् ॥ २ ॥

(क) 'तृतीयस्य वामदेव ऋषिर्वामदेव्यमिति नाम च—'अग्नेर्हरसी द्वे इडवद् वामदेव्यं तृतीयम्—आ० ब्रा० १, ४ ।

(ख) 'ये वामदेव्येन स्तुवोत्तिष्ठन्ति ते सतः सदभ्युत्तिष्ठन्ति, पूर्णात् पूर्णमायतनादायतनमनन्तरिचायतना हि प्रजाः'—ता० म० ब्रा० ४, ८, १३ ।

भाष्यसारः। अग्निः तिग्मेन तीव्रेण शोचिषा तेजसा विश्वं सर्वम्, अत्रिणम् अत्तारम् भक्षकम्—राक्षसादिकम् नियंसत् निहन्तु, अपि च नः अस्मभ्यम् रयिं धनं वंसते ददातु ॥ २ ॥

May Agni consume, with his terrible flame, all the devouring foes. (And) May Agni give us wealth.—2.

सा०-भा०। अयम् 'अग्निः', 'तिग्मेन' तीक्ष्णेन 'शोचिषा' तेजसा। 'विश्वं' सर्वम्। 'अत्रिणम्' अत्तारम् राक्षसादिकम्। 'नियंसत्' निहन्तु। बह्वृचा अनुस्वार-स्थाने आकारं कृत्वा 'यासत्' इति पठन्ति। अपि च 'नः' अस्मभ्यमग्निः 'रयिं' धनं 'वंसते' ददातु ॥ २ ॥

२। ऋ० सं० ६ म० १६ सू० २८ ऋ०। In the Ṛ̣V. **'यासत्'** is read instead of **'यंसत्'**, and **'वनते'** *instead of* **'वंसते'**।

नि-यंसत्—यम (उपरमे, *to die* 1. p.)—लेट् 3. sg. लेटि सिप्, सिब्बहुलं०—वा०, इलोपश्च इ of ति is elided, Pāṇ. iii. 4. 97. May (Agni) put to death—Sāy.; cast down —*Grfth.*

अत्रिणम्—अद (भक्षणे, *to eat*)+त्रिनि, 'अर्दस्त्रिनिश्च' uṇ. 4. 68. devourer, demon or Rakṣas.

वंसते—वन् (संभक्तौ, *to give* 8. Ā.)+लेट्, सिप् by सिब्बहुलं० वा०। May Agni give us wealth.

रयिम्—धनम्, wealth. अष्टाविंशतिधननामसु रयिशब्दः पठितः Ngh. 2. 10. cf. "नू च पुरा च सदनं रयीणाम्"---the present and past place of treasures. Ṛ̣V. i. 96. 7. 'वयं स्याम पतयो रयीणाम्'—may we be lords of treasures. x. 121. 10. The word रयि is dervd. fr. rt. रा *to give.*

शोचिषा—तेजसा, with flame. शोचिरिति ज्वलतो नाम Ngh. 1. 17.

गोतमवंश्यो वामदेव ऋषिः। द्वयोः साम्नोः अग्निऋषिः याममिति नाम (क)। गायत्री-च्छन्दः। अग्निर्देवता। अनपजय्यममुष्य लोकस्याधिपत्यप्राप्तौ अग्निस्तुतौ विनियोगः (ख)।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १र २र
अग्ने मृड महाँ अस्यय आ देवयुं जनम्।
३ १ २ ३ २ ३ १ २
इयेथ बर्हिरासदम्॥३॥२३॥

(क) 'यामे द्वे'—श्या० ब्रा० १, ४।

(ख) "यामं भवति। एतेन वै यमोऽनपजय्यममुष्य लोकस्याधिपत्यमाश्नुतानपजय्यममुष्य लोकस्याधिपत्य-मश्नुते यामेन तुष्टुवानः। एतेन वै यमो यमं स्वर्गं लोकमगमयत् स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै स्वर्गात् लोकान्न च्यवते तुष्टुवानः सोमः।" ता० म० ब्रा० ११।१०।२०, २१, २२।

अग्ने । मृड । महान् । असि । अयः । आ । देवयुम् । जनम् । इयेथ । बर्हिः । आऽसदम् ॥३॥

भाष्यसारः । हे अग्ने ! मृड सुखय—अस्मान् इत्यर्थः । त्वं महान् भवसि । अयः स्वयं गच्छन् त्वं देवयुं देवान् आत्मन इच्छन्तं जनं भक्तयजमानमित्यर्थः बर्हिः आसदम् यज्ञे उपवेष्टुम् आ इयेथ आगच्छसि ॥ ३ ॥

O Agni, make us happy, thou art sublime ; thou, stirring (thyself), approachest the man, who is devoted to the gods,—to sit on Kuśa grass.—3.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' ! 'मृड' अस्मान् सुखय । स त्वं 'महान्' असि प्रभूतो भवसि । यः त्वम् 'अयः' गन्ता 'देवयुम्' देवानां कामयितारं 'जनं' यजमानं 'बर्हिः' दर्भम् आसदम् यज्ञे आसत्तुम् 'आ इयेथ' आगच्छसि ॥३॥

३ । ऋ० सं० ४म० ६ सू० १ ऋ० ।

Instead of 'अयः',—'य ईम्' is read in the ṚV. where the construction is, according to Sāy.—यस्त्वम् अग्निः ईम्—इमं देवयुमित्यादि ।

मृड—fr. rt. मृड (सुखने, *to make happy*. 6. u.) Imp. 2. sg. make us happy. 'Be gracious'—*Grfth.*

अयः—(1) rt. इण् (गमने, *to go* 2. u.) with aff. घ:—'पुंसि संज्ञायां घः', Pāṇ iii. 3. 118. एति—गच्छतीति—अयः । or (2) rt. अय् (गतौ 1. Ā.)—अच्—पचाद्यच् । अयते—गतिकर्मा Ngh. 2.14.

देवयुम्—देव + या (प्रापणे) + कुः—uṇ i. 37.—'seeking to reach or come in contact with the gods' or देव—क्यच्—उ । *Vide* the rules 'सुप आत्मनः क्यच्' pāṇ. iii. 1. 8. क्याच्छन्दसि. ib. iii. 2. 170. 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' ib. vii. 4. 35. One who desires the gods i. e. dovout or pious man. 'देवयवः' is read among the synonyms of priests. Ngh. 3. 18. They are so named, as they desire to be with the gods.

आसदम्—आ + सद + कमुल् (in the sense of तुम् or inf.)—to sit.

आ-इयेथ—'आ' is to be taken with इयेथ, आ—इण्—perf. (लिट्) 2. sg ; perf. is here used in the sense of pres.—'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' Pāṇ. iii. 4.6.

मित्रावरुणवंश्यो वसिष्ठ ऋषिः । राक्षोघ्नं साम, ऋषिश्चाग्निः (क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । स्वस्त्ययनेष्टेः प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्यायां विनियोगः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अग्ने रक्षा णो अंहसः प्रति स्म देव रीषतः ।
१ २ ३ १ २
तपिष्ठैरजरो दह ॥४॥२४॥

(क) 'अग्नी राक्षोघ्नं'—आ० ब्रा० ।

अग्ने । रक्ष । नः । अंहसः । प्रति । स्म । देव । रिषतः । तपिष्ठैः । अजरः । दह ॥४॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, त्वम् अस्मान् अंहसः पापात् रक्ष त्रायस्व । अपि च देव अग्ने अजरः त्वं रिषतः हिंसतः शत्रून् तपिष्ठैः अतिशयतापकैस्तेजोभिः प्रति दह स्म भस्मीकुरु ॥ ४ ॥

O Agni, deliver us from sin, O glorious one, ever young, consume the injuring (enemies), with thy extremely hot rays—4.

सा०-भा० । हे अग्ने ! त्वं नः अस्मान् 'अंहसः' पापात् 'रक्ष' पाहि । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । अपिच हे 'देव' द्योतमानाऽग्ने ! 'अजरः' जरारहितस्त्वं 'रिषतः' हिंसतः शत्रून् । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । 'तपिष्ठैः' अतिशयेन तापकैस्तेजोभिः 'प्रति दह स्म' भस्मीकुरु । स्मेति सकारस्य संहितायां 'प्रति ष्म' इति षत्वं बह्वृचाः कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

४ । ऋ० सं० अ० १५ सू० १२ ऋ० ।

In the ṚV. 'प्रति ष्म' is read with cerebral ष, instead of 'प्रति स्म' ।

रक्षा—for रक्ष ; the final अ of a double-vowelled verb is lengthened in the Saṁhitā Text by 'द्व्यचोऽतस्तिङः' Pāṇ. vi. 3. 135.

अंहसः abl. sg.—अम् + असुन्—'अमेर्हुक् च' uṇ. 4. 216. अमन्ति प्राप्नुवन्ति दुःखानि अनेन तत् अंहः—पापम् । 'अंहोहन्तेर्निरूढोपधाद्विपरीतात्—aṁhaḥ is dervd. fr. rt. han to injure—by metathesis, the penultimate forming the initial part (han—ahn—anh—aṁhaḥ) Nir. 4.25.—'from sin'—Sāy ; 'from distress'—*Grfth.*

अजरः—नास्ति जरा यस्य—undecaying, ever-young, eternal. Agni is frequently called अमृत, अमर्त्य,—immortal, *vide* : SV. I. 12, 35, 40, 45.

रीषतः—accus. pl. ; dr.—rt. रिष् (हिंसायां, to *injure* 1.p.) pr. pt. In pronunciation in the Mantra text—रि is read with long vowel (री) by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3.137. 'The Injurers,'—Sāy ; 'the enemies'—*Grfth.*

तपिष्ठैः—rt. तप् (सन्तापे, *to heat* 1. u.) अच्—पचाद्यच्, तपति इति तपः । spv. dg. इष्ठन् extremely hot—rfs. to the rays or flames. cf. 'कृणुष्व पाजः......विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः,...' pierce the Rākṣas with the hottest arrows (i. e. which burn most fiercely) ṚV. iv. 4. 1.

प्रति and स्म—*Indecs.*—these two indeclinables have no meaning here,—are only used for the sake of the metre.

भरद्वाज ऋषिः। राक्षोघ्नं साम ऋषिरग्निः (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। पूर्ववत् विनियोगः।

१ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ १ २
अग्ने युङ्क्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः।
२ ३ १ २ ३ १ २
अरं वहन्त्याशवः ॥५॥२५॥

अग्ने। युङ्क्ष्व। हि। ये। तव। अश्वासः। देव। साधवः। अरम्। वहन्ति। आशवः ॥ ५ ॥

भाष्यसारः। हे देव अग्ने, ये तव साधवः कर्मपटवः अश्वासः अश्वाः आशवः क्षिप्रगतयः अरम् अलं द्रुतं रथं वहन्ति, तान् अश्वान् युङ्क्ष्व निजरथे योजय ॥ ५ ॥

O glowing god Agni, yoke (to thy car) thy efficient and swift horses, who carry (thee) quickly—5.

सा०-भा०। हे देव द्योतमान! अग्ने! तानश्वान् 'युङ्क्ष्व' आत्मीये रथे योजय। बह्वृचास्तैत्तिरीयाश्च विकरणप्रत्ययस्य लोपं कृत्वा 'युक्ष्व' इति पठन्ति। ये तव त्वदीयाः 'साधवः' साधकाः सुशीला वा 'अश्वासः' अश्वाः 'आशवः' क्षिप्रगामिनः 'अरम्' अलं पर्याप्तं त्वदीयं रथं 'वहन्ति' ॥ ५ ॥

५। ऋ० सं० ६म० १६ सू० ४३ ऋ०। उ० आर्चि० ६,२,२,१। यजुः १३,३६।

ṚV. has the reading 'मन्यवे' instead of 'आशवः' (swift);—the sense, there, is—'they carry you swiftly to the sacrifice. *Manyave* (stem *manyu*. dat. sg.) meaning *Yajnāya*—to the sacrifice. Grfth. has, here, followed the ṚV. reading, and translates—they carry you like mental wills; this is apparently inaccurate.

'युङ्क्ष्वा'—the final vowel is prolonged by 'द्व्यचोऽतस्तिङः' Pāṇ. vi. 3. 135. *See* note on 'रक्षा' SV. I. 24. dr. युजिर (योगे, *to join*. 7. u.) Imp. 2. sg. ṚV. and TS. read 'युक्ष्व' instead of 'युङ्क्ष्व' in which case the विकरण 'श्न'---the root युजिर्, being of the रुधादि (8) class---is dropped.

'अश्वासः'—अश्वाः, nom. pl. असुगागमः by 'आज्जसेरसुक्' Pāṇ. vii. 1. 50.

'अरम्'—*indec.* त्वरम्, rapidly.

'आशवः'—*stem* आशु. nom. pl. 'swift'—Sāy. The fleet ones—*Grfth.*

(क) 'ऋषिः राक्षोघ्ने'—आ० ब्रा०।

वशिष्ठ ऋषिः । वैश्वमनसं साम । ऋषिश्च विश्वमनाः(क) । गायत्रीच्छन्दः । अग्निर्देवता । अग्निन्दूतमितिवत् विनियोगः (ख) ।

१ २ ३ १ २ ३ २
नि त्वा नक्ष्य विश्पते द्युमन्तं धीमहे वयम् ।
३ १ २
सुवीरमग्न आहुत ॥६॥२६॥

नि । त्वा । नक्ष्य । विश्ऽपते । द्युऽमन्तं । धीमहे । वयम् । सुऽवीरम् । अग्ने । आऽहुत ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । हे नक्ष्य उपास्य, विश्पते प्रजापते, आहुत सर्वैर्यजमानैरभिहुत, अग्ने, द्युमन्तं ज्योतिर्मयं सुवीरं शोभनकर्मभिर्ऋत्विग्भिरन्वितं त्वाम् वयं नि-धीमहे वेद्याम् आहवनीयस्थाने स्थापयामः ॥ ६ ॥

O Agni, the lord of men, to be sought (by all), served with oblation or invoked by all, we establish thee, (on the sacrificial altar) —the radiant,—attended by the best workers (i.e. the priests).—6.

सा०-भा० । 'नक्ष्य' उपगन्तव्य ! नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । 'विश्पते' विशाम्पते, 'आहुत' सर्वैर्यजमानैरभिहुत ! हे अग्ने ! 'द्युमन्तं' दीप्तिमन्तं 'सुवीरं' कल्याणस्तोतृकं त्वा त्वां वयं नि-धीमहे निहितवन्तः ॥ ६ ॥

६ । ऋ० सं० ७म १५ सू० ७ ऋ० ।

ṚV. reads 'देव धीमहि' instead of 'धीमहे वयम्' ।

'नक्ष्य'--*voc*. dr. rt. नक्ष (गतौ, *to go*. 1. p.)--यत्--'whom all must seek'.—*Grfth.* the approachable—*Wils.* नक्षतिर्गतिकर्मा Ngh. 2. 14. to pervade. ib. 2. 18. The word नक्षत्र is dervd. from this rt. *Vide* : notes on नक्षन्त SV. 1. 47.

विश्पते—*voc*—विशां प्रजानां पते ; for विश् in the sense of man, *vide* : notes on विशे विशे SV.1.15. 'सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विश्पतिम्' Nir. 4. 26. cf. अत्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम्—here I saw the lord of the universe···ṚV. i.164.1.

'नि-धीमहे' = निदधीमहि (धा + लिङ्) व्यत्ययेन अभ्यासलोपः, इस्थाने एकारश्च--the root is not re-doubled as is the case with rts. of cl. 3. and ईमहि is read ईमहे by Vedic anomaly.

'सुवीरम्'—possessed of blessed heroes i. e. devoted worshippers—Sāy. ; 'rich in valiant men'—*Grifth.* शोभना: वीरा: पुरुषा: ऋत्विज: परिचारकत्वेन सम्बन्धिनो यस्य स सुवीर: तम्,—Viv. cf. 'बृहद्वदेम विदथे सुवीरा:'—may we praise loudly, in the sacrifice, with good heroes ṚV. ii. 11. 21. सुवीरा वीरवन्त: कल्याणवीरा: वा—having blessed heroes.—Nir. 1. 7.

(क) "वैश्वमनसं च"—भा० ब्रा० ।

(ख) *See* SV. 1. 3.

वीर (विक्रान्तौ, *to show valour* 10. Ā.)+कः, or (2) अज् (गतौ, *to go*)+रक् un. ii. 13 अज् is changed to 'वी'। 'वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वा गतिकर्मणः वीरयतेर्वा' *vira* is so named, because he disperses the enemies (वि+ईरयति, fr. rt. ईर् क्षेपे, *to drive away*) or it may be dervd fr. rt. वी (to go) or fr. rt. वीर to be powerful. ---Nir. 1. 7.

आङ्गिरसो विरूप ऋषिः। आर्षेयं साम, अग्निर्ऋषिः (क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। उदीच्यकर्मणि नवग्रहहोमप्रकरणे मङ्गलहोमे विनियोगः(ख)।

३ २ ३ २ ३ २ ३ १र २र ३ २ ३ २
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्।
३ १ २र
अपां रेतांसि जिन्वति ॥७॥२७॥

अग्नि। मूर्धा। दिवः। ककुत्। पतिः। पृथिव्याः। अयम्। अपाम्। रेतांसि। जिन्वति ॥ ७ ॥

भाष्यसारः। **मूर्धा शिरोवच्छ्रेष्ठः—देवानां प्रधानभूतः, दिवः द्युलोकस्य ककुत् ककुदिव उच्छ्रितः, पृथिव्याः अपां च पतिः। अयम् अग्निः रेतांसि निखिलानि भूतजातानि जिन्वति—प्रीणयति ॥ ७ ॥**

This Agni,—the head (of the gods), the hump of heaven, the lord of the earth and waters,—entertains all the animate and inanimate beings.—7.

सा०-भा०। 'मूर्धा' देवानां श्रेष्ठः, 'दिवः' द्युलोकस्य 'ककुत्' उच्छ्रितः 'पृथिव्याः' च 'पतिः' अयम् अग्निः 'अपां रेतांसि' स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानि जिन्वति प्रीणयति ॥ ७ ॥

७। ऋ० सं० ८म० ४४ सू० १६ ऋ०। उ० आर्चि० ७, १, १६, १।

'मूर्धा—Sāyan has taken मूर्धा as a separate epithet meaning 'the head of the gods'. But Grfth connects it as well as 'ककुत्' with दिवः—and means to say—'the head and height of heaven.'

ककुत्—ककुदः महान्—'ककुद इति महन्नाम' Ngh. 3. 3.

पृथिव्याः पतिः—The lord or master of the earth. But it is better to interpret 'पति' as पालक—the protector of the earth, by causing rain.

अपां रेतांसि जिन्वति—'quickeneth the waters' seed :—Agni, in the form of lightning, impregnates the watery clouds and so causes the rain to flow—*Grifth* ; this explanation appears to be more plausible. Sāyan has, here, meant 'animate and inanimate beings' by 'अपां रेतांसि'; this is not supported

---

(क) 'अग्नेरार्षेयम्—सा० ब्रा०।
(ख) छान्दोग्य-मन्त्र-भाष्यम्, २, १२।

by any other authority. He has taken 'जिन्वति' to mean '*pleases*'—from the rt. जिवि (प्रीणने, *to please*)—जिन्वति: प्रीतिकर्मा Nir. 6. 22. But there जिन्वति has also the sense of motion—'जिन्वतिर्गतिकर्मा' Ngh. 2. 14. Nir. 3. 9. So it is fair and proper to mean—'Agni···moves or causes to flow the waters' seed i.e. the rain, which is the source of all waters on the earth.' cf. भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति, दिवं जिन्वन्त्यग्नय:,—clouds entertain the earth, fires the sky.---ṚV. i. 164. 51.

Guṇa-Viṣṇu comments in Ch.M.bh. 'मूर्धा अत्यन्ततेजोरूपतया प्रधानभूत:। तथा 'दिव.' आकाशस्य 'ककुत्'—भूषणम्। वृष्टिकर्तृकत्वात् 'अपां' जलानां पतिः। अतएव 'पृथिव्या: रेतांसि' बीजानि 'जिन्वति' प्रीणाति सफलीकरोतीत्यर्थ:---Agni is the head i.e. most sublime, being extremely luminous ; the ornament of heaven ; the lord of waters, being the cause of rain ; so gratifies i. e. fructifies the seeds of the earth.'

शुनःशेप ऋषिः। सोम साम ऋषिस्तु गोषूक्तः(क)। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। राज्याधिपत्य-यशोलाभे विनियोगः (ख)।

१ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १र २र
इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसम्।
१ २ ३ २ ३ १ २
अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥८॥२८॥

इमम्। उ। सु। त्वम्। अस्माकम्। सनिम्। गायत्रम्। नव्यांसम्। अग्ने। देवेषु। प्रवोचः॥ ८ ॥

भाष्यसारः। हे अग्ने! त्वम् अस्माकम् इमम् अग्रतोऽनुष्ठीयमानम् सनिं हविर्दानम् उ अपि च, नव्यासं नवतरम्, गायत्रं स्तुतिरूपम् वचः, देवेषु देवानाम् पुरतः समीप इत्यर्थः, सु सुष्ठु प्रवोचः—प्रब्रूहि निवेदय॥ ८॥

O Agni, kindly communicate to the gods (about) this our oblation and the latest hymn (prepared for them).—8.

सा०-भा०। हे अग्ने! त्वम् 'अस्माकम्' अस्मत्सम्बन्धिनम्। 'अस्मभ्यम्' इति तैत्तिरीयाः। 'इमम् उ सु' पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि 'सनिं' हविर्दानं 'नव्यासं' नवतरम्। 'नवीयांसम्' इति तैत्तिरीयाः। 'गायत्रं' स्तुतिरूपं वचोऽपि 'देवेषु' देवानाम् अग्रे 'प्रवोचः' प्रब्रूहि॥ ८॥

(क) "'सोम साम'—ता० ब्रा०।

(ख) 'यथा वा इमा अग्या ओषधय एवं सोम आसीत्, स तपोऽतप्यत स एतत् 'सोम सामा'ऽपश्यत्, तेन राज्यमाधिपत्यमगच्छत्। यशोऽभवत्, राज्यमाधिपत्यं गच्छति यशो भवति सोम-साम्ना तुष्टुवानः'—ता० म० ब्रा० ११.३.८।

८। ऋ० सं० १ म० २७ सू० ४ ऋ०। उ० आर्चि० ७, १, ४, १।

Sāy's addl. notes in his com. on the Ṛ̣V. verse—ऊ षु 'निपातस्य चे'ति संहितायां दीर्घत्वम् (the final vowel of an indec. is long in Saṁhitā) । 'सुञः' (Pāṇ. viii. 3.107.) इति षत्वम्। नव्यांसम्—नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छान्दसः (नव com.dg.ईयस्) । वोचः—छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे प्रार्थनायां लुङ्यस्यतिवक्तीति वचेरुमादेशः पा० ३. १. ५२। 'वच उम्' पा० ७. ४. २०।

ऊ for उ—Ind. = also ; for long vowel in Saṁhitā *see* Sāy's addl. notes above. 'सु' = Ind. सुष्ठु—well, adv. modifiing 'प्रवोचः' ।

सनिम्—सन् (षणु दाने, *to give, to win.* 8.u.) aff. इन् uṇ iv. 140) = सनि, accus. sg. दानम् offering, here, oblation. Pt. S. Sāmaśramī erroneously refers to the rule 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' Pāṇ. iii. 2. 27. in the formation of this word. SV. *Bib. Ind.* P. 137. गोषाता, गोषणि (the giver of cows), साति are drvd. from this rt (सन्) । cf. भ्रातेव पुंस एति......सनये धनानाम्......उषा......Uṣā (Dawn)......appears......for the acquisition of wealth. Ṛ̣V. i. 124. 7. *Grifth* meant by this—'good fortune'.

नव्यांसम्—laudable, praiseworthy ; dr. rt. नु (स्तुतौ, *to praise* 2. p.) + अप् (ऋदोरप्, पा० ३.३.५७)—नव—com. dg. ईयस्, ईकारलोपश्छान्दसः । That which is new, is ever praised.

गायत्रम्—rt. गै (*to sing.* 1. p.)—शतृ—गायत्, तं त्रायते (त्रै + कः)—the hymn which guards the singer. 'गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः'—Nir. 1. 8. Durga derives it—स्तुत्यर्थस्य गैधातोः (Ngh. 3. 14.) करणे षत्रन्, गायत्यनेनेति गायत्रम् ।

प्र वोचः—प्र + वच् (परिभाषणे, *to speak* 2.p.)—लुङ् (Aor)—2. sg ; aug. अ is not placed before the verb in लुङ् by 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' Pāṇ. vi. 4. 76. Aor. is here in imperative sense—छन्दसि लुङ्लङ्लिटः Pāṇ. iii. 4. 6. *Vide* : extract from Sāy's com. quoted above.

———

• अग्निर्देवता गोपवन ऋषिः । एकं साम गौपवनम्, गोपवनमार्षिः (क) ।

१ २ ३ १ २ ३ १र २र
तं त्वा गोपवनो गिरा जनिष्ठदग्ने अङ्गिरः ।
१ २ ३ १ २
स पावक श्रुधी हवम् ॥९॥२९॥

तम् । त्वा । गोपवनः । गिरा । जनिष्ठत् । अग्ने । अङ्गिरः । सः । पावकः । श्रुधि । हवम् ॥९॥

(क) 'गौपवनम्'—चा० ब्रा० ।

भाष्यसारः । हे अग्ने ! तं त्वाम् गोपवनः एतन्नामक ऋषिः, गिरा स्तुत्या जनिष्ठत् जनयति । हे अङ्गिरः पावक, सः त्वम्—हवम् आह्वानम् श्रुधि शृणु ॥ ९ ॥

O Agni, 'Gopabana' (the sage) has generated thee, with the song of praise ; O purifier, Angiras (*lit.* going or present everywhere)—listen to (his) invocation.—9.

सा०-भा० । हे 'अग्ने ! 'तं' 'त्वा' त्वां 'गोपवनः' ऋषिः 'गिरा' स्तुत्या 'जनिष्ठत्' जनयति वर्धयति । स्तूयमाना हि देवता वर्धन्ते । तादृशाऽग्ने 'अङ्गिरः' सर्वत्र गन्तः, अङ्गिरसां पुत्र वा हे 'पावक' शोधक ! गोपवनस्य हवम् आह्वानं, 'श्रुधि' शृणु ॥ ९ ॥

९ । ऋ० सं० ८ म० ७४ सू० ११ ऋ० ।

Ṛ̣V. reads **'यं त्वा'** instead of **'तं त्वा'** and **'चनिष्ठत्'** instead of **'जनिष्ठत्'** । There the meaning is—'Gopavana has made thee, the best bestower of food (चनिष्ठत्—अतिशयेनान्नप्रदातारमकरोत्--सा०) by prayer.

जनिष्ठत्—अजनिष्ट । rt. जन् *to generate*, Aor. 3 sg. अडभावो वर्णव्यत्ययश्च—aug. अ is not prefixed to the verb, which is the general case with लुङ् ; also addition (त्) and alteration of letters (ष्ठ for ष्ट)—peculiar to the Vedas.

अङ्गिरः *voc.*—'अङ्गति' गच्छति इति अगिधातोर्निष्पन्नं पदम्, 'अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च' uṇ. iv. 236. 'अङ्गारेष्वङ्गिराः, अङ्गारा अङ्कना अञ्चनाः'—इति यास्कः, Angiras was born in charcoals, Nir. 3. 17. Durgācārya, in his *Nirukta Vivṛti*, records a story, viz : यजतः प्रजापतेः काश्चिदभिरूपां वधूमप्सरसो वा पश्यतः सहसा रेतश्चस्कन्द, तामग्नावजुहोत्तदग्नौ पपात, ततो भृगुरभवदिति पुराणेष्वाख्यायते । तथा च ब्राह्मं---'देवस्य वितते यज्ञे महतो वरुणस्य च । ब्रह्मणोऽप्सरसो दृष्ट्वा रेतश्चस्कन्द कर्हिचित् । तत् प्रतीत्य समर्थेन स जुहाव विभावसौ । ततो भृगुः समभवदङ्गारेष्वङ्गिरास्तथा' ॥ the legend is that Prajāpati took his own seminal fluid, and sacrificed. From the blazing fire, Bhṛgu was born and *Angiras* rose from the ashes. "ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृव्यामोपाख्याने समामनन्ति—ये अङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति, तस्मादङ्गिरोनामकमुनिकारणत्वादङ्गाररूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वम् ।"---the sage *Aṅgiras* sprang from the burning charcoal, which is identical with fire (Agni), thus Agni, in the form of live coal, being the origin of him is called after him and has got the epithet *Aṅgiras*.—Sāy.'s com. on Ṛ̣V. i. 1. 6.

पावक *voc.*—पूञ्+ण्वुल् (अक) Pāṇ. iii. 1. 133. sanctifier, purifier ; 'refulgent' —***Grfth.***

हवम्—हु or ह्वे + अप्—call, invocation.

श्रुधि—rt. श्रु imp 2. sg. हि is changed to धि by 'श्रु-शृणु-पॄ-कृ-वृभ्यश्छन्दसि' Pāṇ. vi. 4. 102. श्नु is added by 'व्यत्ययो बहुलम् ib. iii. 1. 85. श्नु drops by बहुलं छन्दसि ii. 4. 73.—**काशिका** । In Saṁhitā Text 'श्रुधी'—the final इ has been lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137.

गौतमो वामदेव ऋषिः। एकं सूर्य-साम, वरोचिः सूर्यवर्चा ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः। अग्निर्देवता। पशुपर्यग्निकरणे, प्रातरनुवाके आग्नेयक्रतोरग्निमन्थने विनियोगः।

२ ३ १ २ १ २ ३ ३ २ १ २
परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत्।
२ ३ १ २ ३ १ २
दधद्रत्नानि दाशुषे ॥१०॥३०॥

परि। वाजऽपतिः। कविः। अग्निः। हव्यानि। अक्रमीत्। दधत्। रत्नानि। दाशुषे ॥१०॥

भाष्यसारः। वाजपतिः अन्नपतिः, कविः क्रान्तदर्शी मेधावी वा, अग्निः दाशुषे हवि-र्दत्तवते यजमानाय, रत्नानि—रमणीयानि धनानि, दधत्—प्रयच्छन्, हव्यानि पर्यक्रमीत् व्याप्नोति साकल्येनाङ्गीकरोति ॥ १० ॥

Agni,—the lord of food or strength, wise (or having insight into things beyond senses), holding out the best riches to the offerer of oblations i.e. the sacrificer;—accepts, in full, the offerings (for conveyance to the gods).—10.

सा०-भा०। 'वाजपतिः' वाजानामन्नानां पतिः पालकः। "'परि वाजपतिः कवि'रित्येष हि वाजानां पति"रिति ब्राह्मणम्—ऐ० ब्रा० २-५। 'कविः' क्रान्तदर्शी मेधावी वा। 'दाशुषे' हवि-र्दत्तवते यजमानाय 'रत्नानि' रमणीयानि धनानि 'दधत्' प्रयच्छन् 'अग्निः' 'हव्यानि' हवींषि 'पर्यक्रमीत्' परि-क्रामति व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

१०। ऋ० स० ४ म० १५ सू ३ ऋ०।

'वाज-पतिः'—'वज्यते निगम्यते सर्वैरिति वाजोऽन्नम्', it is sought by all. वज् (गतौ, *to go*)—घञ्। कुत्वप्रतिषेधः (ज is not changed to ग) Pāṇ. vii. 3. 60. 'वाज इत्यन्ननाम' Ngh. 2. 7. or fr. rt. वज्, *to be strong*. वाजयतीति वाजः—*Vāja* means food, because it strengthens. 'The lord of strength'—*Grfth.*

'कविः'—rt. कु (शब्दे, *to sound*)—इ uṇ. 4. 139.—मेधावी, wise—Ngh. 3. 15.—'The sage'—*Grfth.* 'कविर्मेधावी क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा'—*Kavi* (wise) is so called because his presence is desired (rt. *Kam*)—L. S. (This is apparently an inaccurate rendering, based on no authority);—having insight or knowledge of things beyond the reach of senses or it is dervd. fr. rt. *Kav* (to praise). Nir. 12. 13. cf. विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः—the wise one puts on all forms. ṚV. V. 81. 2. VS. 12. 3.

'दाशुषे'—*stem* दाश्वस् dat. sg. dr. rt. दाश (दाने, *to give*) with aff. क्वसु—anomalously formed. 'दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च' Pāṇ. vi. 1. 12. अभ्यासलोपः, अनिट्त्वञ्च।—The sacrificer or the offerer of oblation, चतुर्थ्येकवचने 'वसोः सम्प्रसारणम्' (पा० ६।४।१३१)।